

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Paşayev Fuad İlham

“İqtisadiyyatın real sektorunun inkişafında bank sisteminin rolu və onun yüksəldilməsi yolları”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma “Bank işi”

Elmi rəhbər:

Prof. Məmmədov Z.F.

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.f.d. dos. İbrahimov Z.H

Kafedra müdiri : Prof. Ələkbərov Ə.Ə.

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş	4
I. FƏSİL. Bank sistemi onun yaranması və fəaliyyəti	7
1.1. Bank sisteminin meydana gəlməsi və fəaliyyətinin həyata keçirmə istiqamətləri	7
1.2. İqtisadiyyatın real sektorunda bankların yeri və rolu	10
1.3. Bank sisteminin fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi	15
II FƏSİL. REAL SEKTORUN İNKİŞAFINDA BANKLARIN ROLUNUN TƏHLİLİ	27
2.1. Bank sisteminin inkişafı və öhdəlikləri	27
2.2. Bank sektorunun riskləri, aktivləri və nəzarət	31
2.3. Bank sisteminin hüquqi əsasları	36
III. FƏSİL. REAL SEKTORDA BANK FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFI	44
3.1. Real sektorda bank fəaliyyətinin inkişaf istiqamətləri	44
3.2. Bank sektorunda dövlət tənzimlənməsinin istiqamətləri və dövlətin iştirakı ..	48
3.3. Bank sistemi ilə maliyyə qurumları arasında əlaqənin inkişaf etdirilməsi	53
NƏTİCƏ	61
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	65
Rezume	67
SUMMARY	68
REFERAT	69

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Ölkədə sağlam milli iqtisadiyyatın, real sektorunun formalasdırılması və təkmilləşməsi xeyli dərəcədə kredit münasibətlərinin potensialının, eyni zamanda güclü və etibarlı sistemin realasdırılmasından asılıdır. Belə ki, bununla bağlı olaraq ölkədə baş verən bazar münasibətlərində bank sisteminin təkmilləşmə prosesi gedir. Bununla bərabər, transformasiya olunan iqtisadiyyatda, real sektorun həmin prosesi yavaşladan amillər fəaliyyət göstərir ki, öz növbəsində bu da milli iqtisadiyyata istiqamətlənən kredit resursları həcmının azalmasına və real sektorun uzunmüddətli kreditləşdirilməsinin çəkisinin aşağı düşməsinə, kapitalın istehsal sferasından keçid edərək tədavül sferasına axınına gətirib çıxarır. Nəticə olaraq, həm bazar iqtisadiyyatının yaradılması vasitələrindən, həm də onun stabilləşdirilməsini və iqtisadi artımı həyata keçirən amillərdən biri olaraq kredit özünün potensial imkanlarını həyata keçirə bilmir.

Bank sektorunun təşkili makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, iqtisadiyyatın və ayrı-ayrı sektorlarının, həmçinin bazar infrastrukturunun təkmilləşməsində əsas rol oynayır. Bank sisteminin təkmilləşməsi ənənəvi olan maliyyə vasitələrindən istifadə etməklə yığımın mexanizmini aktivləşdirməyə imkan yaradır. Bazar münasibətlərinə keçid bank sistemi tərəfindən ölkədə investisiya prosesini aktivləşdirməyə, iqtisadiyyatın real sektorlarına olan transformasiyasına real formada zəmin yaratmaqdadır.

İqtisadiyyatın real sektorunun normal şəkildə fəaliyyət göstərməsi üçün əsasını təşkil edən zəruri ünsürlərin, bank münasibətlərinin yaradılması və təkmilləşməsi zəruridir. İqtisadi inkişafın modern səviyyəsinə uyğun olan bank sisteminin formalasdırılması və inkişafı kredit mexanizminin iqtisadiyyatın real sektorunun dirçəldilməsinə olan təsirinin müəyyən olunması, real sektorun maliyyə, bank-kredit arasında normal şəkildə qarşılıqlı fəaliyyətin təmin olunması ilə əlaqəli bir sıra problemlərin mövcudluğu dissertasiya mövzusunun seçilməsinə əsas vermişdir. Problemlərin tədqiq olunub öyrənilməsi ölkədə bankların kreditlə bağlı siyasətinin formalasmasına uyğun formada nəzəri- metodoloji müddəaların, praktiki prosedurların işlənib həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Ölkədə bank sisteminin fəaliyyət səmərəliliyini daha da yüksəltmək hesabına ölkədə baş verən iqtisadi artımın təmin olunması üzrə praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsi, araşdırılan problemin çeşidli planlar xarakteri bu sektorda nəzəri tədqiqatların reallaşdırılması zəruriliyini şərtləndirir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. İşin əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının real sektorunun bankların maliyyələşdirilməsinin modern vəziyyətini tədqiq etmək və iqtisadi artımı həyata keçirən bank münasibətlərinin inkişafı üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış və dissertasiya işinə təklif və tövsiyələr işləyib reallaşdırmaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq sadalanan vəzifələrin həll olunması zəruri hesab edilmişdir:

- ✓ iqtisadi təkmilləşmənin hazırki mərhələsində bank-kredit münasibətlərini fəallaşdırılması zəruriliyini əsaslandırmaq;
- ✓ davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasına uyğun pul-kredit siyasətinin konseptual əsaslarını arasdırmaq;
- ✓ bankların maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında iqtisadi təkmilləşməsinin investisiya potensialının yüksəldilməsinin əsas amili olduğunu əsaslandırmaq;
- ✓ bu sektorun formalaşması sosial-iqtisadi mahiyyəti, eyni zamanda məzmununun nəzəri-metodoloji aspektlərindən öyrənilib üzə çıxarılması;
- ✓ real sektorun yaranmasına monetary və fiskal yanaşmaları tədqiq etmək;
- ✓ sektorun maliyyələşdirilməsində xarici və daxili maliyyə mənbələrindən istifadəni araşdırmaq;
- ✓ banklar tərəfindən real sektorun kreditləndirilməsinin müasir səviyyəsini təhlil etmək;
- ✓ Ölkədə iqtisadiyyatın banklar tərəfindən real sektorunun maliyyələşdirilməsinin inkişafı üzrə praktiki tövsiyələr hazırlamaq mühümdür.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Dissertasiya tədqiqatın predmeti olaraq ölkədə real sektorun maliyyələşdirilməsində bank sektorunun yaranması, təkmilləşməsi; digər tərəfdən obyektı isə bank sektoru, iqtisadiyyatın real sahəsində təzahür formaları çıxış edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazasını Statistika Komitəsinin məlumatları, Maliyyə Nazirliyinin, Nazirlər Kabinetinin, Mərkəzi Bankın hesabatları, dövrü mətbuatın məlumatları, elmi təşkilatların materialları təşkil edir. Dissertasiya işində təhlil, abstraksiya və sintez deduksiya, sistemli yanaşma, qrafik, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi sadələşmələrimizdən ibarətdir:

- bank sisteminin şəraitə uyğun qaydada həyata keçirilməsi tədqiq olunub öyrənilmiş və real sektorun yaranmasında rolu əsaslandırılmışdır;
- bazar münasibətləri real sektorun yaranması və maliyyələşməsi nəzəri-metodoloji aspektlərdən öyrənilib üzə çıxarılmışdır;
- iqtisadi təkmilləşmənin hazırkı mərhələsinə uyğun formada pul-kredit siyasətinin konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır;
- real sahənin maliyyələşdirilməsində xarici və daxili maliyyə mənbələrindən istifadənin nisbəti müəyyən edilmişdir.

I. FƏSİL. Bank sistemi onun yaranması və fəaliyyəti

1.1. Bank sisteminin meydana gəlməsi və fəaliyyətinin həyata keçirmə istiqamətləri

Kredit idarələrində əsas yer firma və təşkilatların kreditləşməsi yollarını müəyyən edən banklara aiddir. Əmtəə-pul təsərrüfatında banklar əsas atributudur. Zaman keçdikcə bir-birindən ayrılmamışlar: pul dövriyyəsinin başlanğıcını, eyni zamanda bu işin başlanğıcı hesab edilə bilər, bu fəaliyyətin təkmilləşməsinin dərəcəsi isə bu və ya başqa formada mümkün olan əlaqələrinin təkmilləşmə səviyyəsinə uyğun gəlmişdir. Fiziki və hüquqi şəxslərdən qaytarılan vəsaitlərin və depozitlərin cəlb olunması, öz adından və hesabına kreditlərin verilməsini, həmçinin müştərilərin tapşırığına uyğun hesablaşma və köçürmə və hesablaşma əməliyyatlarını məcmu şəkildə həyata keçirən hüquqi şəxsdir. Bu, tam şəkildə belə deyil, sistem bir sıra tələblərə uyğun formada cavab verməlidir:

- lazımi elementlərin mövcudluğu;
- sistemin elementləri təyin edir tamamlayır və məhdudlaşdırır;
- sistemin elementləri qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu, sistemin bütün zəruri olan elementlərini reallaşdırır (sistemin elementlərinin cəmindən çox zəngindir);
- eyni zamanda digər elementlərlə qarşılıqlı şəkildə əlaqə nəticəsində özünün fəaliyyətini həyata keçirir.

Ölkənin müasir bank sisteminin əsas strukturu dörd amilin təsiri nəticəsində formalaşmışdır:

Birinci amil olaraq, kredit təşkilatlarının iki funksiyasının olmasıdır. Banklar emissiya və eyni zamanda kredit funksiyalarını reallaşdırırlar. Bankların ixtisaslaşması tarixən bu nöqtəyə gətirib çıxarmışdır ki, belə emissiya funksiyası Mərkəzi Bankda, əhalinin kreditləşməsi və xalq təsərrüfatının isə işgüzar kommərsiya banklarında birləşməsidir.

İkinci amil olaraq, bank sisteminin strukturuna təsir edən mülkiyyətin xarakteridir. Uzun illər iqtisadiyyatda mülkiyyət üstünlük təşkil edirdi. Bu

səbəbdən ölkədə təkə dövlət mənşəli banklar fəaliyyət edirdi. Son illərdə baş verən mülkiyyət çoxluğu müxtəlif bankların formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Üçüncü amil olaraq, ümumi iqtisadi siyasətlə bağlı - iqtisadiyyatın idarə olunmasının mərkəzləşdirilməsi kursu ilə bağlıdır. Təsərrüfat təşkilatları müstəqilliyinin çoxalması təsərrüfatların mənafeyinə uyğun gələn və təsərrüfat dəyişikliklərinə operativ formada uyğunlaşan, təsərrüfat orqanlarının təşəbbüslərinə müvafiq olaraq pul resursları ilə vaxtında kömək edən bankların təsis olunması iqtisadi zərurətə çevrilir.

Sonuncu dördüncü amil isə ictimai zəruri səviyyəsidir. Beləliklə məlumdur ki, bankların yaranması prosesi bank işçilərinin əməyinin düzgün ödənilməsi və hesablama texnikasının əldə edilməsi ilə əlaqəli olan xərclərlə bağlıdır. Xərclər yeni bankın fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan mənfəətlə tutuşdurulmalıdır. Yeni bank çox zərərli işləməməlidir. Prinsipin xüsusi əhəmiyyəti mövcuddur. Yəni idarəetmə sistemindəki tamamilə yenidən qurmalar süni surətdə əlaqəli idarəetməyə çəkilən xərclərin çoxalmasına gətirib çıxarmamalı, əksinə olaraq gəlir gətirməlidir.

Xüsusi müəssisə kimi banklar əmtəə istehsal edir, amma onun istehsal etdiyi əmtəə istehsal sektorunun mallarından fərqlənir. Bank əmtəə istehsalı ilə məşğul olmur. O, xüsusi növ ödəmə vəsaiti olan – pul istehsal edir. Beləliklə kredit idarələri sistemində önəmli yer təşkilat və müəssisələrin kreditləşməsi qaydalarını təyin edən banklara aiddir. Artıq bizə məlumdur ki, iqtisadiyyatın əsas maliyyə vəsaitlərinin çatısmazlığı bütün subyektlərə kreditləri yalnız banklar verir. Banklar kreditlə bağlı əməliyyatları reallaşdırmaq üçün yalnız özünəməxsus kapitaldan deyil, həmçinin, cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə olunur.

Xüsusi icazəyə malik bir neçə törəmə bankı mövcud olan, fəaliyyəti baş ofisin yerləşdiyi ölkənin idarəetmə institutları və eyni zamanda təşkilat tərəfindən tənzimlənən, nəzarət olunan maliyyə qurumudur. Nizamnamə kapitalında səsvermə hüququ, səhmlərin 50% təsisçi banka, holdinq şirkətinə məxsus törəmə bank olaraq fəaliyyətə başlaması təsisçi bank və yaxud bank holdinq şirkəti tərəfindən bağlanmış müqaviləyə uyğun həyata keçirilir. Təsisçi banka törəmə bankın qəbul

etdiyi qanuna uyğunluqları və icra olunmasına aid xüsusi təsir etmək səlahiyyətləri verilir.

Bankın filialı – ölkənin Mərkəzi Bankın lisenziyası əsasında icazə verilmiş bank əməliyyatlarını reallaşdırmaq hüququ olan xarici bankın bölməsidir. Holding şirkəti - lisenziyaya malik bir və yaxud törəmə bankı mövcud olan və fəaliyyəti Banklar tərəfindən tənzimlənən şirkətdir. Hüquqi şəxs olmayan, bankın yerləşdiyi yerdən kənarında yerləşən və öhdəlikləri üçün özünün məsuliyyət daşdığı, ölkə ərazisində depozitlər cəlb edən, hesablaşma-kassa əməliyyatları aparan bir bölməsidir. Kredit təşkilatı - cəlb edilmiş vəsait hesabına yalnız pul şəklində kreditlər verməyi həyata keçirən hüquqi şəxsdir. Bank müəyyən olunmuş qaydada xüsusi icazə əsasında verilən, hüquqi və fiziki şəxslərdən depozitlərdən və yaxud başqa qaytarılan vəsaitlər cəlb etmək, öz hesabına kreditlər verməklə əlaqəli fəaliyyəti, həmçinin müştərilərin tapşırığı əsasında müxtəlif pul köçürmə və xəzinə əməliyyatlarını məcmu şəkildə reallaşması müstəsna səlahiyyət malik olan maliyyə-kredit təşkilatı olmaqla fəaliyyət göstərir.

Bank krediti - müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq və müəyyən müddətə, faizlərə uyğun olan komissiyon haqları ödənilmək şərti ciddi əmlak təminatı və yaxud maddi təminat tələb etmədən verilən borc pul vəsaitidir. Pul vəsaitinin verilməsi barəsində müştəri tərəfindən götürülmüş zəmanət, öhdəlik, borc qiymətli kağızlarının diskontlaşdırılması, faizlər ödəməklə satın alınması və müqaviləyə hər hansı bir formada verilmiş vəsaitin qaytarılmasını düzgün formada tələb etmək səlahiyyətinə malik olan qayda və yaxud kredit verilməsi əməliyyatları anlaşılır.

Bank təşkilatı müqavilə şərtləri vasitəsilə faizlər və yaxud komissiyon haqları ödənilməklə müştərilər bank əmanətçilərinin tələbinə uyğun qaytarılmasını və yaxud başqa bir hesaba köçürülməsini nəzərdə tutan balansda aparılan əmanət şəklində hesaba yatırılmış və ya tələb edilən hesaba köçürülmüş pul vəsaitidir.

1.2. İqtisadiyyatın real sektorunda bankların yeri və rolu

Son zamanlarda ölkədə müşahidə edilən yüksək iqtisadi inkisaf və aparılan məqsədyönlü siyasət müvafiq reallaşan islahatlar ölkə iqtisadiyyatının imkanlarından səmərəli istifadə nəticəsində əldə edilmişdir. Reallaşan iqtisadi islahatlar ölkədə makroiqtisadi formada dayanıqlığın qorunub saxlanılmasına və investisiya mühitinin və əsasən infrastruktur təminatının daha da yaxşılaşdırılmasına imkan yaratmışdır. Real sektorun strukturunun təkmilləşdirilməsi, potensialının artırılması və iqtisadi fəaliyyətin diversifikasiyası əsasında rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilə qeyri-neft sahəsinin təkmilləşməsində müəyyən addımlar atılmışdır.

İqtisadiyyat elmi keçid dövründə qarşılaşdığı bir çox problemlərin həlli üçün nəzəri fikirlər formalaşdırmış və fikirlər bəzi ölkələrdə tətbiq olunaraq müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur. Lakin nəzəriyyələr tək-cə birbaşa bazar iqtisadiyyatına keçid prosedurlarının tənzimləməyə xidmət edir. Ölkələrin sovetlər dövründə formalaşmış sənaye potensialını, iqtisadi infrastrukturunu kifayət dərəcədə savadlı əhalisi vardır. Bu ölkələrdə, başqa tərəfdən uzunmüddət bazar iqtisadiyyatının əsas prinsipləri deyil, inzibati-amirliklə bağlı münasibətləri hökm sürmüşdür. Keçid dövrünün qısa çəkəcəyi düşüncəsində olanlar, böyük bir ehtimalla yanılırlar. Keçid dövrü iqtisadiyyatının özəlliklərinin, qanuna uyğunluqlarının öyrənilməsinin konsepsiyalarını işlənilib formalaşmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Buna görə ümumi problem və qanunauyğunluqların böyük diqqətlə nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyatlarda qeyd edildiyi kimi, bütövlükdə iqtisadiyyat aşağıda göstərilən kimi sektora bölünür:

- ✓ Monetar sektor;
- ✓ Xarici sektor;
- ✓ Real sektor;
- ✓ Sosial sektor.

Real sektora aid olan xidmət sahələri (nəqliyyat, ticarət, təhsil, rabitə, səhiyyə, mədəniyyət, elm) daxil edilir. Cədvəl.1.də göstərilən real sektora aid kredit qoyuluşlarının müqayisəli baş verən təhlilini görə bilərik.

Cədvəl 1. Real sektora kredit qoyulması

Sektorlar	31.12.2013	30.09.2014	Artıb/Azalıb
Sənaye və istehsal	1516,4	2021,0	504,6
Kənd təsərrüfatı və emal	733,3	807,6	74,3
Ticarət və xidmət	2219,9	2536,3	316,4
İnşaat və əmlak	2362,6	2434,2	71,6
Nəqliyyat və rabitə	506,0	582,6	76,6
Energetika, kimya və təbii ehtiyatlar	288,2	221,0	-67,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

DSK-nın ölkənin milli hesablar sisteminin təsnifatına uyğun olaraq, real sahənin məhsul istehsal edən sektorlarına kənd təsərrüfatı, sənaye, ovçuluq və məsə təsərrüfatı; xidmət sahəsinə isə poçt, nəqliyyat və rabitə, topdan və ticarət, avtomobillərin və xidmətin göstərilməsi və digər xidmətlər aid edilir. Mərkəzi Bankın təsnifatına uyğun olaraq real sektorun ticarət və xidmət; kimya, energetika və təbii ehtiyatlar, emal və kənd təsərrüfatı; sənaye, əmlak; və istehsal; rabitə və nəqliyyat; ev təsərrüfatları; hökumət idarələri və başqa sektorlar daxil olunur.

Dövlət müxtəlif siyasət tədbirlərindən istifadə olunaraq real sektorun yaranmasına əhəmiyyətli təsir edən, eyni zamanda sosial tərəqqini təmin edir. İndiki şəraitdə kredit siyasəti ölkənin real sektora təsirinin formalarından biridir. İqtisadiyyatın real sektorunda onun əsas makroiqtisadi parametrlərə təsiri barəsində nəzəri konsepsiyalara əsaslanır. Müasir dövrdə nəzəriyyələrdə kreditə və pula real sektorun yaranması və təkmilləşməsinin fəal amilləri olaraq baxılır.

Real sektorda bank sahəsinin inkisafına tarixi zərurətlə əlaqəli olan bir sıra makroiqtisadi, siyasi amillər təsir göstərir. Bu amilləri ayrı-ayrı şəkildə araşdıraraq.

1. *əmtəə-pul münasibətlərinin təkmilləşmə səviyyəsi.* Banklar iqtisadiyyatla əlaqəli əməliyyatları həyata keçirilərlər. Onlar hüquqi və fiziki şəxslərin pul vəsaitlərini cəlb edir, onlara kreditlər verir və müxtəlif məqsədlə hesablaşmalar aparırlar. Buna

uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatında pul münasibətlərinin, eyni zamanda istehsal və ticarətin inkişaf dərəcəsi, pul dövriyyəsinin vəziyyəti, həmçinin bank sisteminin fəaliyyətinə surətlə təsir edir, mənasını müəyyənlədirir.

2. *ictimai və iqtisadi qaydalar və sosial istiqamətləri.* cəmiyyətdə digər formada əmanət, kifayət dərəcədə depozit fəaliyyəti stimullaşdırılmazsa və mövcud olan qaydalarla, normativ sənədlərlə nizamlanmazsa, banklar fiziki və hüquqi şəxslərin sərbəst şəkildə vəsaitini cəlb edə bilməz. Cəmiyyətin təkmilləşməsinin mərhələsində, hərbi kommuniz dövründə olduğu formada əmtəə mübadiləsi və pul dayandırılarsa və yalnız olaraq proses əmtəə bölgüsü vasitəsilə reallaşdırılsa, belə vəziyyətdə banklar, kredit təşkilatları səmərə əldə oluna bilməz və sistemin təkmilləşməsi ləngiyər.

3. *Qanunvericilik bazası və qanunlar.* bir çox ölkələrində bank qanunvericiliyi də bir-biri ilə eyni olan vəziyyət təşkil etmir və onların bir birinə uyğun fərqlər mövcuddur. Elə ölkələr mövcuddur, banklara qiymətli kağızlarla əməliyyat aparmaq, kapitalın iqtisadiyyatın hər hansı sektoruna istiqamətlənmək və yaxud sahələrlə inkişaf aparmaq qadağan edilmişdir. Başqa ölkələrdə isə banklara aid sığorta işi ilə bağlı olmağa icazə verilmir. Bank qanunvericiliyi sistemin zəruri olan bir hissəsidir.

Hal-hazırda ölkədə bank fəaliyyətinə aid əsas qanun fəaliyyət göstərir: 1) dekabr ayında qəbul edilmiş “AR Mərkəzi Bankı haqqında qanun”, 2) yanvara ayında qəbul edilmiş “AR banklar haqqında qanun”.

4. Bankların rolu və onların mahiyyəti barəsində ümumi təsəvvürlər. Mərkəzləşdirilmiş formada idarəetmə sistemi şəraitində banklar idarəetmə sisteminin bir hissəsi olaraq müəssisəyə təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət etmə şəklində idi. Belə şəraitdə maddi nemət yarada bilmədən qurum rolunda çıxış edirdi.

Keçid şəraitində banklar bütöv olaraq fərqli xarakter daşıyırlar. Çoxpilləli sistem yaranır, eyni zamanda bank sistemində mövcud olan müxtəlif mülkiyyət formaları - dövlət, səhmdar, qarışıq, şəxsi, kooperativ və s. fəaliyyətə başlayır,

kredit təşkilatları yararır. Çoxsaylı əməliyyatlar üzrə reallaşır. Beləliklə, sistemin təkmilləşməsi onun mahiyyətindən irəli gəlir, sistemə olan münasibət də dəyisir.

İqtisadi yüksəlis dövründə səmərəli vəziyyətdə olurlar. Belə müəssisələrin, hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətləri genişlənir və bank xidmətlərinə olan tələbat güclü surətdə artır. Nəticədə əldə edilən mənfəət də artır. Mənfəət kredit təşkilatlarının təkmilləşməsinə sərf edilir. Belə halda risklərin səviyyəsi azalır, fəaliyyəti stabil xarakter alır və likvidlik dərəcəsi yüksəlir.

Maliyyə institutlarında effektiv, eyni zamanda etibarlı idarəetmə sisteminin həyata keçirilməsi üçün maliyyə institutunun səhmdarları aşağıdakı sadalananlarla təmin olunmalıdır:

- səmərəli təşkilati strukturun yaradılması;
- strateji planlaşdırma təşkili və reallaşması;
- uçot siyasətinin təyin edilməsi və büdcə planlaşdırılması prosesinin reallaşması;
- maliyyə hesabatlarının beynəlxalq maliyyə hesabatlığı standartlarına uyğunlaşdırılması;
- effektiv daxili nəzarət sistemlərinin mövcudluğu;
- maliyyə institutunun fəaliyyətini özündə əks etdirən dolğun, dürüst və qərəzsiz informasiyaların istifadəçilərə zamanında təqdim olunması;
- risklərin idarə olunması sistemlərinin yaradılmasını;
- maliyyə institutları əməliyyatlar barəsində aydın məlumatın davamlı şəkildə hərəkətini təmin edən etibarlı informasiya sistemlərinin mövcudluğunu və onun inkişafını təmin edir;
- münaqişəni tənzimləmək məqsədi ilə maliyyə institutlarının inzibatçıları və səhmdarları tərəfindən reallaşdırılacaq ardıcillığı ilə təyin edilmiş tədbirlərin hazırlanmasını, həmçinin münaqişə üzrə maraqlı tərəflərə əsaslandırılmış mövqeyinin zamanında çatdırılmasını;
- maliyyə institutunun mənafeyini inzibatçıların öz mənafeələrindən üstün tutmasını;

- maliyyə münasibətlərin pisləşməsinə səbəb ola bilən onların imicinə zərər gətirən hallara qarşısı çıxmaq üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- qanunvericiliyə uyğun formada Maliyyə Hesabatlarının Dünya Standartlarının istifadəsini və tələblərinə daimi riayət olunmasını və bu məqsədlə mühasibat və hesabatlıq prosedurlarını özündə əks etdirən daxili qaydaların hazırlanmasını.

Strateji idarəetmə metodologiyasının inkişafının aşağıdakı mərhələlərini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

- Birincisi icrayə nəzarət əsasında idarəetmə.

- İkincisi ekstrapolyasiya əsasında idarəetmə.

- Üçüncüsü dəyişiklikləri qabaqcadan görmək əsasında idarəetmə. Bu gözlənilməz hadisələr meydana çıxdıqda və dəyişikliklər tempi sürətləndirdikdə baş verir. Lakin bu halda gələcək tendensiyaları qabaqcadan nəzərə almaq və onlara uyğun strategiya hazırlamaq mümkün olmur.

- Dördüncüsü çevik və cəld qərarlar qəbul edilməsi əsasında idarəetmə. Bu bir çox mühüm məsələlərin sürətlə baş verdiyi indiki dövrdə özünü qabarıq şəkildə biruzə verir. Çünki onları vaxtında nəzərə almaq qeyri mümkündür. Keçmiş SSR-nin uzun müddətli planlaşdırmanı misal çəkmək lazımdır.

- Strateji idarəetmə təkamül yolu ilə strateji planlaşdırmadan yaranır. O prinsipə yeni strategiyaların həyata keçirilməsində çətinliklərlə üzləşən firmalarda daha çox maraq yaradır. Strateji idarəetmə özündə nəyi əks etdirir? Suala cavab vermək üçün ilk növbədə kommersion və qeyri kommersion təşkilatların təşkilatı davranışlarına nəzər salmaq. Bu təşkilatı davranış üslubları ilə idarəetmə növlə arasında sıx əlaqənin mövcud olduğuna görə lazımdır.

İqtisadi böhran vəziyyəti zamanı tənəzzül baş verir, maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı və sabitliyi pozan amillərə çevrilir. Belə şəraitdə banklar üçün ümumi vəsaitlərin cəlb olunması çətinləşir, apardığı əməliyyatların həcmi azalır, risklərin səviyyəsi yüksəlir. Bu kimi hallarda uzunmüddətli kreditləşməni dayandırır. Bankların malik olduqları kapitalı qiymətdən salır. Əlavə pul kütləsini ləğv edir ki, çox hallarda bu vəziyyəti daha da çətinləşdirir.

5. *Siyasi amillər.* siyasi amillərdən biri olan ölkədə aparılan siyasətin təkmilləşmə istiqamətləridir. Ölkədə bazar iqtisadiyyatının təkmilləşməsinə imkan yaradılsa, mülkiyyət inkişaf etdirilsə, belə halda bank kapitalının miqdarının, bankların və ümumiyyətlə götürsək və kredit təşkilatlarının sayının çoxalması, bank sisteminin möhkəmlənməsi, iqtisadiyyatdakı mövqeyinin möhkəmlənməsi üçün müsbət zəmin formalaşdırır. Siyasi aləmdə qeyri-müəyyənlik reallaşdıqda isə bank sisteminin təkmilləşməsi ləngiyir, valyutanın ölkədən digər ölkəyə axını baş verir. Həmçinin, ölkə rəhbərliyinin dəyisməsi bank sisteminin təkmilləşməsinə təsirsiz qalmır.

6. *Mövcud olan banklararası rəqabətin səviyyəsi.* İqtisadiyyat şəraitində müstəqil bankların meydana gəlməsi, yeni müştəri uğrunda aparılan mübarizəyə sövq edir, xidmət növlərinin çoxalmasına, həmçinin xidmətin keyfiyyətinin artmasına, yeni xidmət sektorlarının yaradılmasına məcbur edir.

7. *İqtisadi siyasətindəki dəyisikliklər və iqtisadi inkisafın səviyyəsi;* Belə ki, bank sisteminin təkmilləşməsinə təsir edən amillərdən biri ölkənin iqtisadi siyasətindəki dəyisikliklər inkisafın səviyyəsi və dövlətin iqtisadi siyasətidir. Qanunvericilik əsasında Mərkəzi banklar yalnız ayrılıqda komməriya banklarına deyil, həmçinin bütövlükdə bank sisteminə təsir göstərə bilər. Bank sistemi fəaliyyətinin tamamilə sabitləşməsinə reallaşdıraraq Mərkəzi banklar komməriya banklarında ehtiyatlarını artırmayı, kreditlər verilməsini, mərkəzləşdirilmiş kredit ehtiyatlarından istifadəyə uyğun olaraq faiz dərəcələrini dəyisə bilər.

1.3. Bank sisteminin fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi

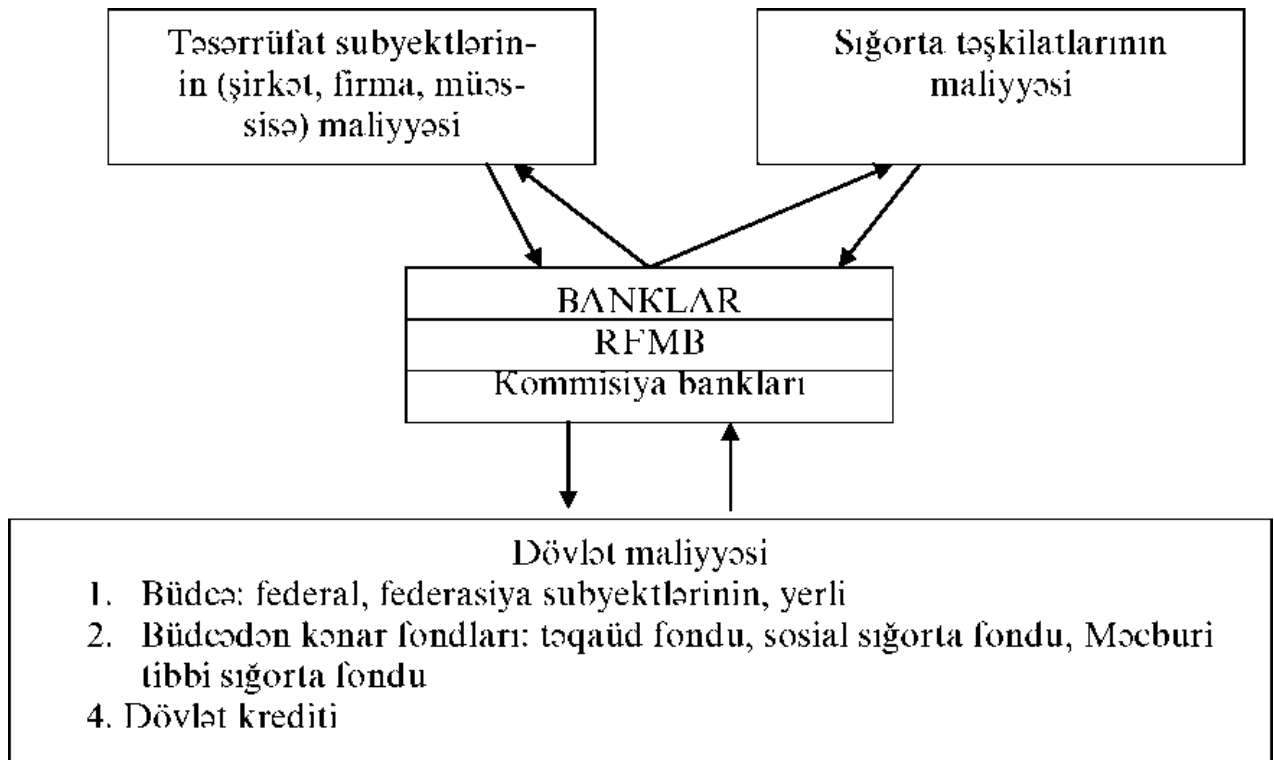
Bank sistemini başqa sistemlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətləri var. Bank sistemi xidmət edən müxtəlif hissələrin vəhdəti olaraq təsəvvür edilir. Bank sisteminin əsasən özünəməxsusluğu onun tərkibinə daxil edilən elementlərin və onların qarşılıqlı şəkildə münasibəti ilə təyin edilir. Bu zərurət baş verdikdə sistemin elementlərinin əvəz edə bilməsi deməkdir.

Ölkədə bank sisteminin yaranması çox uzaq dövrə təsadüf etmir, tarixi böyük deyil. SSRİ-nin tərkibində olarkən ölkədə bütün SSRİ-də olduğu kimi

birpilləli və mərkəzləşdirilmiş bank sistemi fəaliyyət göstərirdi. SSRİ Bankı və bank fəaliyyəti barəsində qanun qəbul olundu. Qanunla ikipilləli bank sektoruna keçid reallaşdı.

Hər bir maliyyə institutunun fəaliyyət göstərdiyi maliyyə sahəsində rolu böyükdür, çünki maliyyə sahəsində fəaliyyət göstərən maliyyə institutları bir – biriləri ilə birbaşa və ya dolayısı yolla əməkdaşlıq edirlər. Məsələn, bank digər maliyyə institutunun depozitini cəlb edir, cari hesab açır, kredit verir, digər maliyyə institutu bu və ya digər maliyyə institutunun risklərini sığortalayır, girov obyektini qiymətləndirir, maliyyə institutunu yoxlayıb, onunla bağlı auditor rəyi hesabatını hazırlayır, lizinq xidmətini, klirinq əməliyyatını həyata keçirir, maliyyə institutunun qiymətli kağızlarını maliyyə bazarında yerləşdirir, alır və ya satır, bir maliyyə institutu digər maliyyə institutuna sərmayə qoyur, kapitalında iştirak edir.

Respublikanın maliyyə sisteminin strukturunun sadələşmiş formada şəkil 1.1-də təsvir edilmişdir.

Şəkil 1.1 Ölkənin maliyyə strukturu

Maliyyə münasibətlərinin obyektləri. Əsas obyektlər və onların maliyyə münasibətlərinin nəzmununu nəzərdən keçirək:

Xammal, material, malların satışı, yarım-fabrikatların tədarükü, xidmətlərin həyata keçirilməsi üzrə təsərrüfat subyektləri arasında mövcud olan əsas olan sistemidir. Eyni zamanda, müəssisə məhsul tədarükçüsü və xammal material ehtiyatlarının alıcısıdır.

Pul münasibətlərinin miqyası və xarakteri bir çox amillərdən asılıdır:

- Fəaliyyətin miqyası və investisiyaların həcmi
- Xərclərin strukturu və pul dövriyyəsinin daimiyyəti;
- Qiymət səviyyəsi
- Sahə xüsusiyyəti və s.

Bütün bunlar kontragentlər arasındakı təsərrüfat müqavilələrində əks olunur. Maliyyə iqtisadiyyatın elementi kimi, maliyyə ehtiyatlarının yaradılması və bölüşdürülməsi ilə əlaqədar olmaqla istehsal prosesinə və onun nəticələrinə xüsusi təsir imkanamalıdır. Maliyyə ehtiyatları borc və cəlb olunmuş vəsaitin hesabına yaradılır.

Maliyyə inistitutlarının maliyyəsinin təşkili prinsipləri aşağıdakılardır:

Təsərrüfat müstəqilliyi prinsipi. Bu prinsip sahələrdə olduğu kimi maliyyə sferasında da müəyyən təsərrüfat subyektinin hansı mülkiyyət formasında olmasından asılı olmayaraq, bütün hallarda öz məsrəflərinin, maliyyələşdirmə mənbələrinin, pul vəsaitlərinin səmərəli qoyuluş istiqamətlərinin şəxsi təşəbbüsü ilə müəyyənləşdirməsinə əsaslanır.

Özünümaliyyələşdirmə prinsipi. Reallaşdırılması sahibkarlıq fəaliyyətinin önəmli şərtlərindən olmaqla, rəqabət qabiliyyətli olmasını yardım edir. Prinsip müəssisə və təşkilatların istehsal etdikləri və reallaşdırdıqları məhsul və xidmətlərin bütün xərclərinin vəsaiti hesabına ödənilməsinə, xüsusi pul vəsaitlərindən, eyni zamanda bank və kommersiya kreditlərindən yararlanmasını nəzərdə tutur.

Maddi marağ prinsipi. Maliyyə inistitutların fəaliyyətinin əsası olmaqla

bərabər təsərrüfat subyektlərinin müəyyən mənfəətlə işləməsini nəzərdə tutur.

Maddi məsuliyyət prinsipi. Özünü, maliyyə-təsərrüfat aktivliyinin müsbət nəticələnməsi bütün işçilərin təyini məsuliyyət sisteminə tabe olması əhəmiyyətli formada təzahür etdirir. Bu prinsipin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun reallaşmasının maliyyə metodları müxtəlif təsərrüfat subyektləri üçün biri digərindən fərqlənir.

Maliyyə ehtiyatları ilə təmin olunma prinsipi. Bu prinsip bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə institutlarının fəaliyyətini çox zaman risklə əlaqədar olaraq müəyyən maliyyə ehtiyatlarının və başqa oxşar fondların yaradılması zərurətini göstərir.

Ölkənin müasir bank sisteminin əsas strukturu dörd amilin təsiri altında yaranmışdır:

Birinci amil olaraq, kredit idarələrinin iki funksiyasının mövcud olmasıdır. Bildiyimiz kimi, banklar kredit funksiyalarını reallaşdırırlar. Bankların ixtisaslaşması tarixən emissiya funksiyası, xalq təsərrüfatının, eyni zamanda əhalinin kreditləşməsi işgüzar kommersiya banklarında birləşmişdir. Nəzəri cəhətdən əsaslaşsaq bankların ixtisaslaşmasında bölgü özünü doğruldur. Ölkədə pul nisbətlərini təhlil edərkən idarə edən aparatın olması zərurəti formalaşır. Əsas funksiyası pul dövriyyəsinin düzgün tənzimlənməsi olan ölkənin Mərkəzi Bankıdır. Kreditləşmə üzrə əməliyyatlar və ölkənin ssuda fondunun idarə edilməsini reallaşdıran kommersiya banklarına aiddir.

Digər amil olaraq, bank sisteminin strukturuna təsir edən mülkiyyətin xarakteridir. Bizə məlumdur ki, iqtisadiyyatda uzun illər dövlət mülkiyyəti üstünlük qazanmışdır. Buna əsasən ölkədə tək-cə dövlət mənşəli olan banklar fəaliyyət göstərirdi. Son zamanlarda mümkün olan mülkiyyət çoxluğu bankların formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Üçüncü amil olaraq, ümumi iqtisadi siyasətlə idarə olunmasının mərkəzləşdirilməsi ilə bağlıdır. Təsərrüfat təşkilatları müstəqilliyinin çoxalması təsərrüfatların mənafeyinə uyğun gələn və təsərrüfat dəyişiklərinə operativ şəkildə

uyğunlaşan, iqtisadi təşəbbüslərinə pul resursları ilə zamanında yardım edən bankların təsis olunması iqtisadi zərurətə çevrilir.

Digər dördüncü amil isə xərclərin zəruri səviyyəsidir. Bu kimi xərclər bankın fəaliyyəti nəticəsində əldə olunacaq mənfəətlə tutuşdurulmalıdır. Qurulan bank zərərlə fəaliyyət göstərilməməlidir. İdarəetmə sistemindəki yenidənqurmalar idarəetməyə çəkilən xərclərin çoxalmasına gətirib çıxarmamalı, əksinə gəlir əldə etməlidir.

Bank sistemi özünü formalaşdıran və özünü tənzimləyən sistemdir. Ölkənin iqtisadiyyatında və eyni zamanda iqtisadi siyasətində, habelə siyasi çevrədə baş verən dəyişikliklər bank sisteminin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Bazar istiqamətli bank sistemi şəraitində pilləli sistem fəaliyyət göstərir, həmçinin banklar üzərində mövcud olan mülkiyyət formaları olur. Bankların formalaşmasında dövlət inhisarı yoxdur, istənilən fiziki və hüquqi şəxslər qanun çərçivəsində bu sistemi yarada bilərlər. Bankların idarəetmə strukturları bank şuraları əsasında təyin edilir, eyni zamanda fəaliyyətini davam etdirən bank şurasının qərarına əsasən ləğv edilə bilər. Sistem şəraitində banklar siyasəti reallaşdırılır və qeyri-mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sxemi mövcud olur. Elə bu səbəblərdən dövlət bankların öhdəliklərinə cavabdeh deyil, həmçinin banklar da dövlətin uyğun olan öhdəliklərinə görə cavabdeh deyil. Aparılan əməliyyatın siyahısı, tərkibi, bank şuraları və təsisçilər tərəfindən təyin edilir. Sistem şəraitində əməliyyatları yalnız Mərkəzi Bank, fiziki şəxslərin və müəssisələrin kreditləşməsinə müxtəlif banklar icra edirlər. Bank sektoruna malik olan istənilən ölkənin pul-kredit mərkəzi olan banklar təşkil edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bank sisteminin ilk pilləsində əsas mövqe tutur.

Kommersiya bankları, qanunvericiliyin imkan verdiyi əməliyyatları həyata keçirirlər. Bank sisteminin fəaliyyət mexanizmində vacib rol kommersiya banklarına aiddir. Belə ki, yalnız kommersiya bankları ölkədə kreditlə bağlı resurslarının əsas hissəsinin cəmlənməsinə xidmət göstərir və müştərilərə əsas olan maliyyə-kredit xidmətlərinin kompleksini təqdim edir. Kommersiya bankları

müştərilərə bank xidmətləri göstərmək gücünə malikdir. Kommersiya bankının həyata keçirdiyi əsas vəzifə pul yaratmaqdır. Əsasən borc alana kredit vermək əlavə ödəmə qabiliyyəti mövcud olan tələbat formalaşdırır.

Kommersiya banklarının fəaliyyəti ikili olan xarakter daşıyır. Bir tərəfdən fəaliyyətini maksimum səviyyədə mənfəət əldə etməyə istiqamətlənir, məqsədinə çataraq kommersiya təşkilatı mövcudluğunu davam etdirir. Başqa tərəfdən, sosial qurum olaraq ölkə büdcəsinin yaranmasında iştirak edir. İqtisadi və sosial mahiyyətinə görə bankların fəaliyyətinin nəticəsi olan mənfəət başqa kommersiya qurumlarının, eyni zamanda müəssisə və təşkilatların mənfəətindən başqadır. Bankların mənfəətli formada işləməsində dövlət, müştəriləri olan təşkilatlar və insanlar, bütün bank sisteminin şəxsən özü maraqlıdır.

Müasir dövrdə bankların fəaliyyət göstərmələri üçün əsas şərtləri özündə birləşdirməlidirlər:

1. Bank lisenziyaya, statusuna, bank əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququna malik olmalıdır. Mükəmməl bir oyun qaydalarını özündə birləşdirməlidir. Bütöv orqanizm olaraq fəaliyyət göstərə bilmə xüsusiyyəti təşkilat olmalıdır;

2. Xüsusi və ümumi qanunlarla, cəmiyyətin hüquqi normativləri fəaliyyət göstərməlidir;

3. Ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə tez zamanda uyğunlaşaraq inkişafa, tənzimləməyə və mükəmməlliyə qadir olmalıdır;

4. Bu bank sisteminin digər elementləri vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır. Həyata keçirilən əməliyyatlara görə banklar ixtisaslaşdırılmış və universal banklara bölünürlər. Universal olan banklar məhdudiyətsiz fəaliyyət tipi xarakterizə olunurlar:

- Kəmiyyət baxımından;
- İstehsalın müxtəlif sahələri üzrə;
- Müştərilərin tərkibinə üzrə;
- Regionlar üzrə.

Universal banklar həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərə xidmət göstərdiyi halda, digər ixtisaslaşdırılmış banklar təkcə ayrı-ayrı səxslərin xidmətlərinə istiqamətlənən fəaliyyətlə məşğuldurlar. Bunlardan başqa göstərilən universal bankların fəaliyyət çevrəsi daha genişdir, qiymətli kagızlarla əməliyyat həyata keçirə bilirlər. Banklar açıq bazar əməliyyatları müddətində qiymətli kağız bazarında istrakçı olaraq çıxış edə bilər, kapitallarını digər müəssisələrə yatıra bilirlər. İxtisaslaşdırılmış və universal bankları bir-birindən ayırmaq çox çətin olur. İri ixtisaslaşdırılmış olan ipoteka bankları özlərinin xaricdə olan filiallarına malik olurlar və müştərilərə çox xidmət növü göstərilir.

Belə ki, fəaliyyət çərçivəsinə görə banklar bölünürlər: İri, Orta və Kiçik olan banklara ayrılırlar.

Banklar mülkiyyətinə görə isə: Səhmdar banklar, Korperativ banklar, Dövlət bankları, Xüsusi banklar və eyni zamanda qarışıq banklara ayrılırlar.

İqtisadi böhranlar vaxtı dövlətlər banklar üzrə nəzarətini gücləndirməyə çalışırlar. Bu vaxt dövlət nəzarəti yalnız sərt pul-kredit siyasətinə malik olmaz, eyni zamanda bank kapitalında dövlətin payının çox olduğu xüsusi kredit institutlarının formalaşmasına gətirib çıxarır. Dünya təcrübəsində bu cür bankları təkmilləşmə bankları adlandırırlar.

Banklarının fəaliyyətinin önəmli istiqamətlərini tədqiq edərkən onların apardıqları əməliyyatlara nəzər salmaq lazımdır. Hər bir ölkədə mövcud olan komməriya bankları qanunvericiliyin icazə verdiyi bank əməliyyatlarını icra edirlər. Ümumiyyətlə götürdüyümüz zaman komməriya bankları apardığı əməliyyatları üç qrupa bölünür:

- 1) passiv əməliyyatlar; 2) aktiv əməliyyatlar; 3) vasitəçilik əməliyyatları.

Bankın əsas məqsədi maksimum mənfəət qazanmaqdır. Bu səbəbdən banklar aktiv əməliyyatlardan daha çox istifadə olunur. Aktiv əməliyyatlar mənfəət qazanmaq üçün bankların xüsusi vəsaitlərindən və cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə etməsi deməkdir. Belə ki, aktiv əməliyyatları reallaşdırarkən banklar sərəncamında olan cəlb olunmuş vəsaitlərdən fiziki və hüquqi şəxslərə kreditlər

verir və investisiyalar reallaşdırırlar. Bu əməliyyatlar faiz şəklində gəlir qazandırır, müəssisələrin mənfəətində iştirak imkanları əldə edir. Bu vasitə nəticəsində müəyyən edilmiş likvidlik normativləri təmin olunur, investisiyaların səmərəli nəticələrini qazanmaq üçün təşkilati-idarəetmə tədbirləri reallaşdırılır.

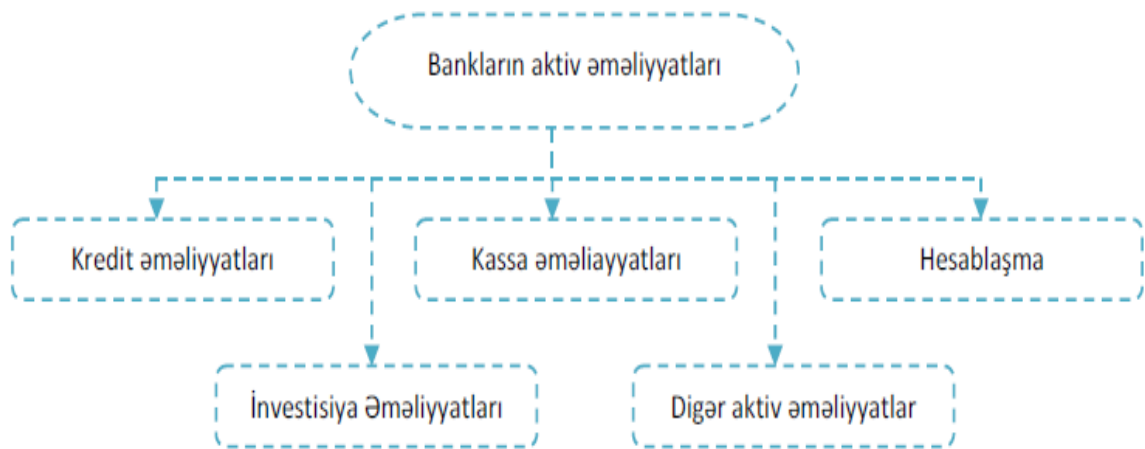
Aktivlər –bütün investisiyaları, kreditləri, pul vəsaitləri və əmlakıdır. Aktivlər *qeyri standart aktivlər və standart* qrupuna bölünürlər. *Standart aktivlər* qrupuna " nəzarət altında olan aktivlər" və "qənaətbəxs aktivlər ", *qeyri-standard aktivlər* qrupuna "təhlükəli aktivlər", "qeyri-qənaətbəxs aktivlər" və "ümitsiz aktivlər" aid edilir.

Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları dediyimiz zaman, müəyyən gəlir əldə etmək üçün vəsaitlərini və cəlb olunmuş vəsaitləri kredit formasında istifadəsi nəzərdə tutulur. Belə əməliyyat müştərilərə ssuda verərək və müəyyən müddətdən sonra faizlə geri qaytarmaq yolu ilə reallaşdırılır. Kommersiya bankları aktiv əməliyyatlar vasitəsilə vəsaitləri ehtiyacı olanlar arasında kreditor olaraq çıxış edirlər. Aktiv əməliyyatları kommersiya bankları yerinə yetirməyə məcburdur. Bankların mənfəəti əməliyyatlardan asılıdır. Belə ki, aktiv əməliyyatların nəticələri bankın balansı olaraq aktiv olan hissəsində əks etdirilir, göstəricilər əsasında bankın resurslarının düzgün yerləşdirilməsi xarakteri, istifadənin səmərəliliyi yoxlanılır və onlar təhlil edilir.

Müasir dövrdə kommersiya bankları – universal bir kredit idarəsidir, əsas məqsədi mənfəət qazanmaq, geniş filial, şöbə və eyni zamanda nümayəndəliklər şəbəkəsinə, daxili funksional struktura malik olmaqdır. Kommersiya banklarının əsas vəsaitləri xüsusi mənfəət hesabına formalaşan nizamnamə fondu, ehtiyat fondu, digər cəlb olunmuş fondlara bölünür. Əsasən kommersiya banklarının mövcud olduğu dövr ərzində onların fəaliyyəti maliyyə qanunvericiliyinə uyğun tənzimləniirdi ki, bir tərəfdən onların fəaliyyət məhdudlaşdırırdı, digər yandan maliyyə təsisatları ilə müqayisədə rəqabət qabiliyyətini artırılırdı.

Bankların reallaşdırdıqları aktiv əməliyyatlar aşağıdakı qruplara ayrılırlar:

Qrafik 1.2

Mənbə: Reyhan Əsgərova: Pul-Kredit və banklar

1. *Kredit əməliyyatları.* Əməliyyatlar nəticəsində kredit portfelini yaradılır. Kredit əməliyyatı pul vəsaitlərini istifadə etmək üçün qaytarmalı eyni zamanda ödənilmək şərti ilə yerləşdirilməsində debitor və kreditor arasındakı münasibətdir.

2. *Kassa əməliyyatları.* Əməliyyatlar nəticəsində banklar müştəriləri ilə pul hesablaşmalarını həyata keçirir. Bankların aktiv əməliyyatları, kassa əməliyyatları və kredit əməliyyatları digər aktiv əməliyyatlar aid olunur.

3. *Hesablaşma əməliyyatları.* Banklar müştəriləri və əlaqədə olduqları müəssisələr arasında iqtisadiyyatda gedən hesablaşmaları icra edirlər.

4. *İnvestisiya əməliyyatları.* Bankların qiymətli kağızlarla həyata keçirdikləri müxtəlif əməliyyatlardır. Bunların nəticəsində bankların baş verən investisiya portfelini formalaşdırır.

5. *Aktiv əməliyyatlar.* Əməliyyatlar bank fəaliyyətlərinin zamanında keyfiyyətlə icrasını təmin edən infrastrukturun yaradılması ilə bağlıdır. Bankların passiv əməliyyatlarına fiziki və hüquqi şəxslərin cari, hesablaşma və müddətli hesablarına olan vəsaitlərin cəlb olunması, qiymətli kağızlar buraxılması, başqa banklardan borc formasında vəsaitlərin alınması aiddir. Passiv əməliyyatları nəticəsində resursları formalaşdırır. Kommersiya banklarının resursları, onların passivləri iki hissədən *cəlb olunmuş vəsaitlərdən və şəxsi vəsaitlər* ibarətdir.

İlk olaraq qeyd edək ki, bankların fəaliyyət göstərməsi üçün bank tərəfindən lisenziya əldə olunmalıdır. Kommersiya banklarının təsisçiləri olaraq müxtəlif banklar, firmalar, şirkətlər və ayrı-ayrı fiziki şəxslər, xarici vətəndaşları və daimi vətəndaşları da iştirak edə bilərlər. İctimai birliklər, siyasi partiyalar, fondlar və eyni zamanda qeyri-kommersiya şirkətləri bankın səhmdarı ola bilməzlər. Ölkənin mövcud qanunlarına uyğun banklar hüquqi şəxs statusu əldə etmək üçün Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatından keçməlidir.

Kommersiya bankı- ölkənin kredit sisteminin önəmli hissəsi olmaqla bank əməliyyatlarını həyata keçirən kredit təşkilatıdır. Bu zaman kommersiya bankları müştəriyə çox növə malik müxtəlif bank xidmətləri göstərmək ixtiyarına malikdir.

Əsasən ölkə ilə iqtisadiyyat arasında mərkəzi bank vasitəçidir. Belə ki, mərkəzi bank sistemin əsasını təşkil edir. Tənzimlənmənin əsas alətlərindən biridir. İlk növbədə ölkə ilə iqtisadiyyat arasında vasitəçidir və qanunvericiliklə təsdiqlənmiş alətlər vasitəsilə kredit və pul axınıni tənzimləyən təşkilatdır. İstənilən bir ölkənin bank sektorunda mərkəzi bank önəmli rol oynayır. Fəaliyyətindən həm ölkənin iqtisadiyyatının, eyni zamanda həm də bank sahəsinin inkişafının sabitliyi asılı olur. Nağd və nağdsız formada olan pul dövriyyəsinə təzidləyərək məhsulların mübadiləsi, xidmət və malların istehsalçıdan ictimai nemətlərin istehlakçısına baş verən hərəkəti üçün həlledici ilkin şərtlər yaradır.

Bir çox hallarda mərkəzi bank dövlət mülkiyyətinə məxsus olur. Tamamilə dövlətin maraqlarına uyğun şəkildə siyasət aparır. Əsasən dörd əsas funksiyani həyata keçirir:

- ❖ Banklar bankı kimi çıxış edir;
- ❖ təkbaşına banknotların emissiyasını reallaşdırır;
- ❖ hökumətin bankiri olaraq çıxış edir;
- ❖ pul-kredit və bank nəzarətini reallaşdırır.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, bütün funksiyaları mərkəzi bankın bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədərdir. Banklara və dövlətlərə kredit verməklə mərkəzi bank ünsiyyət vasitələrini formalaşdırır, hökumət öhdəliklərinin ödənilməsinə reallaşdırmaqla ssuda faizinin dərəcəsinə təsir göstərir. Mərkəzi bankın sadalanan

funksiyaları dövlətin bütün pul-kredit sisteminin, beləliklə iqtisadiyyatın onun tərəfindən tənzimlənməsi real şərait yaradır. Müasir mərhələdə mərkəzi bankın mühüm funksiyası pul-kredit formasının tənzimlənməsi və eyni zamanda bank nəzarəti funksiyasıdır.

Kredit siyasəti zamanı müəyyən standartlaşdırılmış kredit üzrə faiz səviyyələrinin təyin olunması prosesinə xüsusi diqqət ayrılır. Kredit faizlərinin təyin edilməsi prosesində xərclərin azaldılaraq məhsulların artırılması ilə həyata keçirilə bilər.

Kredit siyasətinin banka tamamilə tətbiq edilə bilməsi üçün qəbul olunmuş kredit qaydalarının yazılı qaydalara döndərilməsi lazımdır. Kredit qaydaları:

- Etibarlı gizir standartlarına haqızlanmaq;
- Kredit riskinin müəyyən edilməsi və idarə olunması;
- Riskin doğru bir şəkildə qiymətləndirilməsinə;
- Problemlə kreditlərin təyin edilməsi və idarə olunması;
- Bankın ehtiyacına istiqamətlənmiş açıq və əhatəli təyin olunur.

Kredit siyasəti və strategiyaların reallaşdırılmasında bankların bazar payının böyüklüyü, gəlir tarazlığının artırılması eyni zamanda hədəf olaraq götürülür. Kredit verilmə prinsiplərində xüsusi diqqət yetilir.

Aktiv keyfiyyətə malik bankın reallaşdırdığı kredit siyasətinin yaradılmasıdır. Qiymətləndirmə modelləri müştəri nöqtəyi nəzərdən çıxış edən sektora əsasən dəyişik qiymətləndirmə apararı və şirkətin fəaliyyətinə uyğun olaraq layihələrinin hazırlanması:

Kommersiya bankları müştərilərə təklif olunan əmtələri özündə birləşdirir. Kredit tələblərinin qiymətləndirilməsində kredit imkanları müştərilərin xüsusiyyətləri, faiz səviyyələri, məsələlərini formalaşdırır:

Kredit siyasəti aşağıdakı ünsürləri birləşdirir:

- ❖ Kredit növləri və ödənişlər;
- ❖ Lazımı sənədlər və onların zəmanətləri;
- ❖ Kredit işçilərinin səlahiyyətləri və məsuliyyətləri;

- ❖ Komissiya, faiz və başqa xərclər;
- ❖ Kredit limitləri və standartları;
- ❖ Geri ödəmə şərtləri;
- ❖ Problemlı kreditlərə tətbiq edilən siyasət.

Kredit siyasəti bankın nəzarətinin sənədlər əsasında yaranmış təşkilidir. Adətən bu sənəd kredit fəaliyyətinin komponentlərinə aydınlıq gətirir:

- ✓ Kreditlərin verilməsinin ümumi qaydaları;
- ✓ Kreditlərin sinifləşdirilməsi;
- ✓ Kredit siyasətinin konkret istiqamətləri;
- ✓ Keyfiyyətə nəzarət;
- ✓ Həmçinin, kredit komitətləri.

Banklar kredit siyasətini yaradarkən onlar qarşısında əsas şərt ictimai təkmilləşmənin global tendensiyaların öyrənməkdən və inkişafda rolunu təyin etməkdən ibarətdir. Cari bankın rola malik olması və onun seçilmiş sahədə maliyyə fəaliyyətini reallaşmasıdır. Bu, bankın simasını təyin etmək və başqa maliyyə kredit institutlarından fərqlənir. Vəzifə əsasında inkişaf və məqsədləri konsepsiyasının fəaliyyəti onun inkişaf konsepsiyası işlənilib yaradılır. Daha sonra məqsəd və vəzifələrin reallaşdırılması vasitəsi olaraq bank fəaliyyətinin strategiyası seçilir. Əsasən bank strategiyası dediyimiz zaman müxtəlif növlü kredit əməliyyatları anlaşılır. Konkret məqsəd və vəzifələrə yönəldilmiş çoxlu strategiyalar isə bankın siyasətini təşkil edir.

Fərqli ölkələrdə bank nəzarətini reallaşdıran orqanlarının növləridə müxtəlifdir, bu da mədəni, institusional və inzibati şərtlərlə, həmçinin iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və eyni zamanda kapital bazarlarının həcmi vasitəsilə izah olunur. Bəzi ölkələrdə və bankların tənzimlənməsi vahid olan orqan tərəfindən reallaşdırılır, başqa ölkələrdə funksiyaları öz aralarında əməkdaşlıq yaradan xüsusi nəzarət orqanları həyata keçirir, çünki pul-kredit siyasətinin həmçinin bank nəzarətinin işlənilib hazırlanması kəşifdir.

Nəzarət funksiyası bəzi ölkələrdə tamamilə Mərkəzi Bankın əlindədir. Belə ölkələrə Rusiyanı aid etmək olar. Mərkəzi Bank özünün tənzimləyici və nəzarət

funksiyalarından qismən məhrum olub. Elə ölkələr vardır ki, mərkəzi banka və oxşar funksiyalara malik tənzimləyici səlahiyyətlərin bir hissəsi əldə edilir.

II FƏSİL. REAL SEKTORUN İNKİŞAFINDA BANKLARIN ROLUNUN TƏHLİLİ

2.1. Bank sisteminin inkişafı və öhdəlikləri

Bank sistemi - maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə çıxış edən qarşılıqlı rəqəbli banklar və başqa kredit təsisatlar məcmusudur. Bank sisteminin təkmilləşmə mərhələsində qarşıda duran önəmli vəzifə bank sisteminin infrastruktur quruculuğunun, ödəniş sisteminin işinin təmin olunması olmuşdur.

Bank sisteminin əsas quruculuğunun ilkin pilləsi bank bazarına daxilolmanın liberal vasitələri ilə müşahidə edilmişdir. Bank sisteminin institusional formada quruculuğu prosesini motivləşdirmək məqsədilə ilkin mərhələdə bank kapitalla əlaqəli aşağı tələblər qoymaqla və eyni zamanda bank fəaliyyətini tənzimləməyə görə kifayət qədər yüksək olan nəzarət mexanizmi və alətlərindən yararlanırdı. Bu prosesin nəticəsi olaraq 233 bank qeydə alınaraq fəaliyyət göstərirdi.[12]

Bank sisteminin təkmilləşməsinin bu pilləsində dövlət banklarının dünya səviyyəsinə uyğunlaşaraq yeniləşdirilməsi məqsədilə kapitalların səhmləşdirilməsinə və ölkənin bank sektorunda mülkiyyətçi olaraq payının azaldılmasına başlandı. Bankların özəlləşdirilməyə hazırlanması, həmçinin institusional təkmilləşməsi məqsədilə Tvinning Proqramları reallaşdırıldı. Bank sisteminin sağlamlaşdırılması iki istiqamətdə reallaşdırıldı:

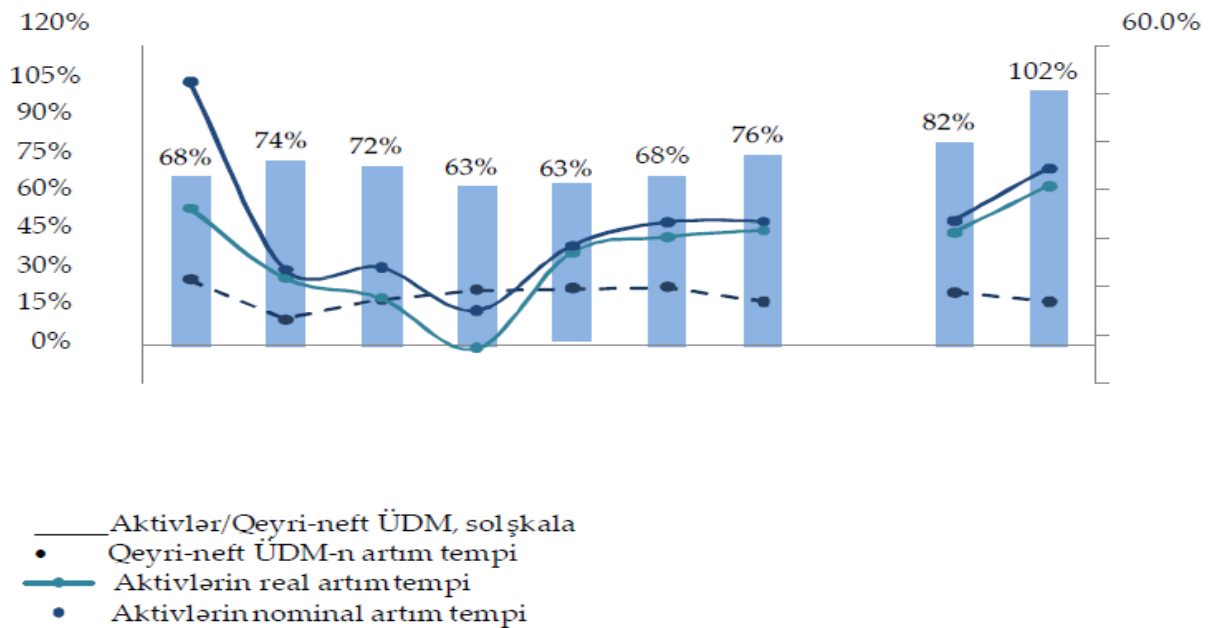
- Dünya standartlarına uyğun dövlət banklarının inkişafı;
- Dünya standartlarına uyğun özəl bank sisteminin inkişafı.

Bankların keyfiyyət parametrlərinin dəqiqləşdirilməsi, problemlə bankların təyin edilməsi məqsədilə bankların vəziyyətlərinin, likvidliklərinin, mənfəətliyinin, kapitallaşmasının, idarəetmə mexanizmi və sistemlərinin, eyni

zamanda digər aspektlərin qiymətləndirilməsi yönündə yoxlamalar aparıldı. Maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması uyğun tədbirlər planı reallaşdırılmış oldu və indiki dövrdə bu plan yenilənir və dövrə uyğunlaşdırılaraq reallaşdırılır.

Dünya təcrübəsində bank sektorunun inkişafının əsas şərti də əhalinin bank sektoruna olan etimadının gücləndirilməsi məqsədilə Sığorta Fondunun formalaşdırılmasıdır. İndiki dövrdə ölkədə bank sistemində proses inkişaf etmiş və yatırılan əmanətlərin 30000 AZN məbləğə kimi olan vəsait əmanətlər fond tərəfindən sığortalanır. Müasir dövrdə ölkədə bank sistemində xeyli irəliləyişlər qeydə alınır. Bu təkmilləşmə, bütün bank xidməti sahələrində və bank məhsullarının istifadə qaydalarında, istehsalında, bank xidmətlərindən istifadədə elmi texniki tərəqqinin yüksək səviyyədə tətbiqində, dünya standartlarına uyğunlaşdırılmasında, eyni zamanda müştəri rahatlığının təmin olunması üçün internet-banking xidmətinin həyata keçirilməsində, hesablaşma-köçürmə əməliyyatlarının təcili sürətdə həyata keçirilməsində özünü göstərir. Məsələn, Mərkəzi Bankın 2015-ci ilin sonu 2016-cı ilin əvvəlində baş verən maliyyə sabitliyi icmalına nəzər salsaq görürük ki, 2015-ci ildə bank sahəsinin inkişaf trendi saxlanılmış, ölkə iqtisadiyyatında bankların rolunu xarakterizə edən göstəricilərin müsbət dinamikası sürətli şəkildə davam etmişdir. Bank **aktivləri** il ərzində 24% artaraq, 25 183 mln. manat dərəcəsinə çatmışdır. Bank sahəsinin maliyyə vasitəçiliyini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən ÜDM nisbəti il ərzində artaraq 76%-ə yüksəlmişdir.

Diaqram 2.1 Aktivlərin il ərzində inkişafı

Bu sektorun artım tempinin bu şəraitdə baş verən artım tempi vasitəsilə uzlaşması və eyni zamanda bank ekspansiyasının stabilləşməsi bu sektorda reallaşdırdığı tədbirlərin nəticəsidir. Beləliklə, bank xidmətləri bazarında hərərtlənmə, həmçinin risklərin akkumulyasiyasının preventiv qaydada önünün alınması məqsədilə bir sıra tədbirlər reallaşmış, banklarla mövcud olan potensial risklər haqqında daimi dialoq aparmış və banklar üzərində nəzarət rejimini daha da sərtləşdirmişdir. Əhalinin müxtəlif bank xidmətlərindən istifadə səviyyəsi çoxalmışdır. Əhalinin əmanətlərinin artım dinamikası sürətlə davam etmişdir. Bu sektorun xidmətlərindən istifadənin daha da genişləndirilməsi, eyni zamanda əhalinin və korporativ sektorunun banklara etimadının çoxaldılması məqsədilə tərəfindən bank xidmətləri istehlakçılarının düzgün olan müdafiə sisteminin gücləndirilməsi istiqamətində nəzarət tədbirləri görülmüşdür. Maliyyə sahəsində beynəlxalq təşkilatlar, banklar və eyni zamanda dövlət qurumları ilə silsilə tədbirləri sürətlə artmağa davam etdirmişdir.

XX əsrin 90-cı illərində əvvəllərində SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı dərin böhran keçirmişdir. Hər şeydən əvvəl bu böhran çoxlu sayda təşkilat və müəssisələrin fəaliyyətlərini dayandırılması və yaxud müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılması ilə bağlı əmək qabiliyyətli olan işçi qüvvəsinin azad edilməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Bir tərəfdən hələ yeni yaranmış müəssisələrin tam gücü ilə işləyib bazarın tələbləri səviyyəsində məhsul verə bilməməsi problemi, digər tərəfdən isə işsizliyin artması keçid dövrü iqtisadiyyatı üçün ölkədə problem yaratmışdır.

Eyni zamanda problemlərin mövcud olduğu dövrdə daxili bazarda həm gündəlik, həm də xüsusi malların əksikliyi tam hiss edilir. Hal-hazırda ölkənin istehsalı olan mallar çox az təşkil edir. Son olaraq malların istehsal edilərək istehsal məhsulları olaraq ortaya çıxması dövlət tərəfindən xüsusi tədbirlər reallaşdırmalıdır. Bu mərhələdə yeni biznesin meydana gəlməsi zərurət yaranmışdır.

Yeni formalaşmış, ümumiyyətlə fəaliyyətdə olan təşkilatların əsas və dövriyyə fondlarının düzgün formada maliyyələşməsi, yeni biznesin formalaşması problemlərinin həlli mənbələrindən əsası bank kreditidir. Əsasən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq şirkətlərdə dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlıqlarının aradan qalxması üçün mülkiyyətçiləri bank kreditlərindən düzgün istifadə etməli olurlar. Bu, mülkiyyətçilər üçün sərfəlidir ki, bank müqavilə əsasında səmərəli olan variantlarda lazım olan zamanda istənilən məbləğdə vəsaitləri ayırmaq gücünə malikdir. Beləliklə, mülkiyyətçilərin vəsaitlərə olan ehtiyacı dərhal ödənilir. O, ya da mülkiyyət hüququ bölüşməli, ya əldə olunacaq səmərənin bir hissəsini itirməlidir. Bank kreditlərində istifadəsi mülkiyyətçi yalnız şəxsi arzu və istəyi ilə sərbəst şəkildə iştirak edir və edilən təkliflər müstəqil olaraq fərqləndirir.

Mülkiyyətçilər bu münasibətdə olduğu zaman bank özü maraqlı tərəf olaraq çıxış edir. Bir yəndən bank krediti vasitəsilə ilə maliyyələşmənin fəaliyyətini apararaq ölkə iqtisadiyyatının təkmilləşməsinə kömək edir, formalaşan problemlərin həllinin köməkçisinə çevrilir. Digər tərəfdən mülkiyyətçi ilə qarşılıqlı şəkildə razılaşma əsasında bağladığı sazişə görə sərəncamında olan sərbəst olan

vəsaitləri dövriyyəyə buraxaraq mənfəət qazanmaq üçün kommersiya məqsədlərini həyata keçirmiş olur. Əldə olunan mənfəətdən vergi ödəyərək yenə də sosial instituta çevrilir.

2.2. Bank sektorunun riskləri, aktivləri və nəzarət

Kommersiya bankları aktiv əməliyyatlarını yalnız öz adından cəlb olunduğu, eyni zamanda xüsusi vəsaitlərindən ibarət olan aktivləri əsasında rallaşdırılır. Bu aktiv əməliyyatlara aid olunur:[14]

- ✓ Öz hesabına, öz adından qiymətli kağızlarla əməliyyatların reallaşması;
- ✓ Hüquqi və fiziki şəxslərə müxtəlif müddətə və çeşid olan şərtlərlə kreditlərin verilməsi;
- ✓ REPO əməliyyatları;
- ✓ Investisiyalaşdırma;
- ✓ Valyuta əməliyyatları;
- ✓ Kommersiya banklarının qeyri-ənənəvi olan əməliyyatları.

Beləliklə, həyata keçirilən məsələlərə görə bank aktivlərini düzgün şəkildə iki qrupa ayırmaq olar:

İlk olaraq birinci qrupa, bank likvidliyinin təyin edilən həddə saxlanması yönündə aparılan əməliyyatlarla əlaqəli **aktivlər** olan

- Mərkəzi bankın müxbir olan hesabında qalıqlar;
- Bankın kassalarında olan vəsaitlər;
- Bankların hesablarında vəsaitlər və yatırımlar.

Digər ikinci qrupa isə bankın düzgün gəlirlərinin əldə olunması yönündə aparılan əməliyyatlarla əlaqəli olan **aktivlər**

- Qiymətli kağızlara olan investisiyalar;
- Hüquqi və fiziki şəxslərin kreditləşməsi;
- Valyuta əməliyyatları.

Son zamanlarda bank sahənin iqtisadi inkişafda rolunun yüksəlməsi müşahidə edilmişdir. Sahənin aktivləri 21.2% artaraq 78%- nə çatmışdır. İndiki dövrdə

Azərbaycan bank sahənin maliyyə dərinliyi bank sektorları orta inkişaf dərəcəsində olan ölkələrə uyğundur. [16]

Əsasən bank kreditləri 18%, eyni zamanda uzunmüddətli kreditlər 19.2% çoxalmışdır. İndiki dövrdə kredit portfelinin 81%-dən çoxunu kreditlər təşkil edir. 11 ayında cari ilin biznes kreditlər 18%, eyni zamanda, sənaye və istehsala 36.3%, emala 14.1% artmışdır.

Banklar başqa şirkətlərə nisbətən məsuliyyətli şirkətlərdir. Banklar kapitalları ilə bərabər vətəndaşların və başqa şirkətlərin varlıqları üzərindən əməliyyatlar həyata keçirir. Bankların əsas dəyəri etibarlılıqdır. Neqativ hal baş verdikdə etibarını geri qaytarmaq çətindir. Bunun nəticəsidir ki, banklarda risklərin ölçülməsi, həmçinin idarə edilməsi daha vacib məsələdir. Bu işin öhdəsindən daha yaxşı gəlməlidir.[15]

İndiki dövrdə bank riskləri problemi kəskindir, çünki bu onların idarə edilməsinə zərurət yaranır. Beynəlxalq təcrübə onu göstərir ki, banklarda korporativ şəkildə idarəetmənin düzgün qurulmaması, həmçinin risklərin idarə edilməsi və daxili nəzarət problemləri bir çox hallarda banklarda böhranın formalaşmasına səbəb olur və bank sahəsinin maliyyə sabitliyini təhlükəylə üz üzə qoyur. Bankın sürətlə təkmilləşdiyi müasir şəraitdə risklərin idarə edilməsi problemi, habelə ölkənin bank sisteminin vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilən önəmli amillərdən birinə çevrilir.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, bank fəaliyyətində risklər olmadan fikirlər irəli sürmək mümkün deyil.. Bank risklərinin növünü tam olaraq aradan götürmək mümkün deyil. Kommersiya bankının üzərinə götürdüyü riskin dərəcəsi yüksək olarsa, mənfəət yüksək olmalıdır.

Bank işində önəmli məsələ riskin ümumiyyətlə istisna edilməsi deyil, onun əvvəlcədən ehtimal edilməsi, qiymətləndirilməsi və onun səviyyəsinin azaldılmasıdır. Bütün bu hallarda risk müəyyən olunaraq ölçülməlidir. Risklər düzgün şəkildə qiymətləndirilmədikdə və yaxud onlara qarşı təsirli olan tədbirlərin görülməsi mümkün olmadıqda mənfi nəticələr yarana bilər.

Beləliklə, bank fəaliyyətində risklərin düzgün idarə edilməsi risk menecmenti adlanır. Bankların müxtəlif növ risklər üzrə fond riski, faiz riski, kredit riski, maliyyə riski, valyuta riski, likvidlik riski və eyni zamanda cari xərclərin dəyişilməsi riski böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bankların əsas vəzifələri aşağıdakılardır:[14]

- ❖ Ehtimal edilən ziyanın miqyasını qiymətləndirmək;
- ❖ Riskin formalaşmasının mümkün hallarını müəyyən etmək;
- ❖ Baş verən itkilərin qarşısının alınması və yaxud əvəzinin ödənilməsinə yollar tapmaq.

Risk növləri barəsində məlumat verim:[18]

Maliyyə riskləri

Bankların gündəlik baş verən əməliyyatları əsas gəlir mənbələrindən birini əhatə edir. Maliyyə bazarı isə həssas olan bir bazardır. İqtisadçılar maliyyə bazarlarını iqtisadiyyatın təzyiq ölçən cihazı adlandırırlar. İqtisadiyyatda böhranlar maliyyə bazarlarında özünü əhatəli şəkildə büruzə verir. Müasir zamanda banklar investisiya şirkətlərinə şərait yaradıb ki, kapitallarının 200 misli civarında əməliyyatları həyata keçirə bilirlər. Kiçik bir səhv fəsadlar verə bilər. Maliyyə bazarlarında banklar qalıq pullarını adlarından əməliyyat keçirərək dəyərləndirirlər. Bankların üzərinə düşən öhdəliklərdən maliyyə bazarlarını öyrənmək, onların risklərinin ölçülməsi və idarə edilməsidir. Banklar bu informasiyaları özləri istifadə etməklə bərabər müştərilərinə xidmət formasında sata bilər.

Kredit riski

Bankların başqa məsuliyyətli işləri kreditlərin verilməsidir. Verilən kredit zamanı müştərilər maksimum dərəcədə yoxlanılmasına baxmayaraq, kreditlərin gecikdirilməsi, ümitsiz kreditlər banklar üçün labütdür. Əsas fond hovuzları isə bankların cəmiyyətin depozitləri hesabına formalaşdırır. Bankların ödəmələri vaxtında etməmək şanslarının olduğu üçün ümitsiz kreditlərin təmininə uyğun olaraq ehtiyat fondu yaratmaq, kredit verərkən təminatların yüksək səviyyədə

yoxlanılması kimi işlərdə yüksək dərəcədə nəzarətdə saxlamalı və diqqətli olunmalıdır.

Bank kredit risklərinin idarə edilməsi üzrə konkret şəkildə tədbirlər, adətən, üç növ hissəni özündə ehtiva edir. İlk olaraq direktivlər kredit risklərinin məhdudlaşdırılmasına, azaldılmasına istiqamətlənir. İkinci növ direktivlərə aktivlərin düzgün şəkildə direktivləri aiddir. Digər üçüncü növ direktivlərə kredit üzrə direktivlər, eyni zamanda itkilərlə nəticələnmə biləcək digər aktivlər üzrə direktivlər aid edilir.

Məzənnə və ya valyuta riski

Banklar müxtəlif olan valyutalar üzərindən əməliyyatlar aparır, valyuta mübadiləsi vasitəsilə məşğul olur. Valyuta məzənnəsi gündəlik həтта gündə neçə dəfə dəyişir. Bu vaxt banklar məzənə fərqindən ziyan əldə edə bilər. Banklar özlərini zərərlərdən qorumaq üçün tədbirlər görməlidirlər. Valyuta riski kursun dəyişməsi nəticəsində itkiyə məruz qalma təhlükəsilə əlaqəlidir. Valyuta riskinin idarə olunmasının və tənzimlənməsinin önəmli anlayışı valyuta mövqeyidir.

Valyuta anlayışı – bankın xarici valyutada öhdəlik, tələblərinin nisbətidir. Qapalı və açıq valyuta mövqeləri fərqləndirilir. Bankda valyuta riski mövcud olan açıq valyuta ilə əlaqəlidir. Onu qeyd edək ki, öhdəliklər tələblərdən artıq olarsa və valyuta mövqeyi qısa olur. Alınmış valyuta üzrə tələblər satışı öhdəliklərdən artıqdırsa, bu vaxt uzun valyuta mövqeyi həyata keçirir.

Mövqeyinin hesablanması passivlərin və aktivlərinin müxtəlif sövdələşmələrin növləri üzrə icra edilir ki, valyuta mövqeyinin hesablanmasını çətinləşdirir. Beləliklə, valyuta riskinin idarə edilməsinin əsas amilləri potensial riskləri üsullardır. Üsulların valyuta kurslarının potensial dəyişikliklərə və bankın ümumi siyasətinə, risk profilinə müvafiqliyi mütəmadi olaraq qaydada yoxlanmalıdır. Ümumi olaraq risk profili nəzərə alınmaqla müəyyən olunmalı və kapitalın likvidlik, kafiliyi, kreditin etibarlılığı, faiz riski və bazar riski olaraq aspektləri əks olunmalıdır.[18]

Faiz riskləri

Həssas aktivlərin dəyərləndirilməsi başqa önəmli məsələlərdən biridir. Aradakı faiz fərqiindən mənfəət qazanır. Bəzi hallarda bazar faiz dərəcəsi düşə bilər, aradakı fərq azala və yaxud mənfəət tərəfi istiqamətlənə bilər. Bununla əlaqəli faiz riski ortaya çıxır. Baş verən faiz riskinin önəmli formaları aşağıdakılardır:

- ✓ gəlirlilik əyrisi formasının və yaxud mailinin dəyişilməsi ilə bağlı yaranan gəlirlilik əyrisi riski;
- ✓ Təyin edilmiş yeni qiymətlə bağlı olan müddətlər arasındakı fərqlə və bank aktivlərinin, passivlərinin eyni zamanda balansdan kənar əməliyyatların qiymətinin təyin edilməsi ilə bağlı yaranan risk;
- ✓ alətlər üzrə qazanılan və yaxud ödənilən faizlərin düzgün hesablanmaması ilə bağlı yaranan əsas risk.

Risqlərinin idarə edilməsinə bankın aktivlərinin, öhdəliklərinin idarə edilməsi aiddir. Bu formada idarəetmənin xüsusiyyəti ondan ibarət olur ki, ilk növbədə, bankın portfelinin baş verən kredit riski və likvidliklə əsli tələbləri ilə, sonra isə başqa bankların qiymət rəqabəti vasitəsilə məhdudlaşır. Bankın istənilən zaman öz müştəriləri və başqa kreditorlar arasında uğurla yerləşdirə bilən borc alətlərinin ölçüsü və yaxud seçimi məhdud olduğundan idarə olunması çətinləşir.

Fond riski

Tələb və təklifin gözlənilmədən baş verən dəyişilməsi ilə onların dəyərinin qiymətləndirilməsi vaxtı bankın üzləşdiyi risklərlə əlaqəli olaraq, banklar fond riski vasitəsilə üzləşir. Risklər, qiymətli kağızlarla həyata keçirilən əməliyyatlar zamanı, birbaşa baş verən maliyyə itkiləri və yaxud mənfəətin əldən buraxılması, gəlirliliyin azalması nəticəsində yaranır. Risklər daimi və müvəqqəti baş verə bilər. Onu qeyd etmək lazımdır ki, investordan qiymətli kağızlara qoyduğu yatırımları itki vasitəsilə üzləşmədən realizə edə bilməməsi qiymətli kağızlar kursunun aşağı enməsi nəticəsində formalaşır. Qiymətli kağızların dövriyyəsi sektorunda yaranan birbaşa risklərə tədarük riski; ticarət riski; hesablaşmaların tənzimlənməməsi riski; və qeydiyyatçıların riski. aiddir.

Likvidlik riski

İdarə edilməsi bank sisteminə inamın təşkil edir. Qeyd olunan kimi bankın önəmli dəyəri onun etibarıdır. İstənilən borcunu vaxtında və tam şəkildə yerinə yetirməlidir. Əks halda zədələnər və iflas olar. Banklarda daim pul və yaxud qısa zamanda nağd çevirə biləcəyi aktivlər ola bilər. Bu elə normada olmalıdır ki, bank müştərilərinə maksimum dərəcədə xidmət göstərə bilsin, həmçinin kreditorları qarşısında öhdəliklərini zamanında həyata keçirə bilsin.

Sərmayə riski

Banklar açıq tipli olan səhmdar cəmiyyət formasında qurulur. Əsasən maliyyə bazarlarında sənədlərini sataraq böyük kütlədən fondlar toplayır. Bankın mənfəətindən, imicindən, bazardakı sahibliyindən təsirlənir. Eyni zamanda bankın müştərilərinə təsir göstərir.

Əməliyyat riskləri

Banklar çeşidli fəaliyyət göstərməklə bərabər günümüzün son texnikasını istifadə edirlər. İşçinin səhvi nasazlıq olan şirkətə zərər vura bilər və yaxud şirkəti böyük olan mənfəətlərdən məhrum etməyi bacarır.

Hüquqi risklər

Banklara sənədlərin yoxlanılması, onlayn olan əməliyyatların rəsmiləşdirilməsi, məsləhətlərdən yararlanmağı minimuma endirmək məqsədi daşıyır. Məsul olduğu aktivlərin qorunması, müştəri aktivlərinin müəyyən olunub bank aktivlərindən ayrılması üçün nəzarət sistemi fəaliyyətini davam etdirir. Bu vaxt idarəetmə orqanları nəzarət orqanlarına zamanında tələb olunana informasiyaların verilməsini təmin etmək üçün tədbirlər görməlidir.

2.3. Bank sisteminin hüquqi əsasları

Bank aktivliyi ilə məşğul olmaq üçün bütün qurumlar Mərkəzi Bankın təqdim etdiyi lisenziyasına malik olmalıdır. Bank azı üç fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır. Bu fəaliyyətin lisenziyalasdırılması üsulu “Banklar haqqında” qanununa əsasən reallaşdırılır. Ölkə qanunlarının tələblərinə uyğun banklar hüquqi şəxs statusu qazanmaq üçün Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatından keçməlidir. Hüquqi şəxslərin sənədlər

toplusu dövlət qeydiyyatı barəsində qanuna uyğun olaraq təqdim edilir. Bank qeydiyyatdan keçərək əsasən hüquqi şəxs statusu əldə etdikdən sonra bank lisenziyası almağa görə Mərkəzi Banka yazılı formada vəsatət verir.

Bank fəaliyyəti barəsində qanununa əsasən bank lisenziyası qazanmaq üçün banklar Mərkəzi Banka aşağıdakı sadalanan sənədləri və informasiyaları təqdim olunmalıdır.[19]

- Dövlət qeydiyyatı barəsində şəhadətnamənin surəti;
- Təsis sənədləri;
- Hüquqi şəxs olan təsisçilər üçün maliyyə vəziyyətini özündə əks etdirən mühasibat balansı və zərər barəsində hesabat və buna aid auditor rəyi;
- Rəhbərlərin pesə yararlığı və məhkumluğu haqqında məlumat, şəxslər tərəfindən doldurulmuş anket.

Sənədlər göstərilən tələblərə uyğun gəldikdə, Mərkəzi bank kredit üçün müxbir hesabı açır, minimal nizamnamə kapitalının ödənilməsini həyata keçirir. Bank tək-cə lisenziya əldə etdikdən sonra hüquqi şəxs olaraq fəaliyyətə başlayır və daha sonra bank sisteminə daxil olur. Yeni kredit təşkilatına lisenziyası qeyri müəyyən zaman çərçivəsində verilir. Lisenziya verilərkən, qərarında MB kredit təşkilatına uyğunlaşdırılmış şərtlər qoya bilər. Lisenziya geri götürülərkən, qərar ilə rəsmiləşdirilir və səbəblər göstərilməklə kredit təşkilatına bildirilir. Bu barədə 5 gün müddətində məlumat verir və rəsmi məlumat dərc etdirir. Lisenziyasının geri götürülməsi barədə qərar qüvvəyə mindiyi gündən əməliyyatları dayandırır.[20]

Kommersiya banklarının idarəetmə strukturu əksini onların Nizamnaməsində tapmışdır. Beləliklə, bankların təşkili aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir:

1. Bank azı üç fiziki və hüquqi şəxs tərəfindən səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır;
2. İctimai birliklər, siyasi partiyalar, fondlar və başqa qeyri-kommersiya təşkilatları ola bilməzlər;

3. Yalnız adlı olan səhmlər buraxa bilər. İmtiyazlı səhm sahibləri əsasən səs hüququna malik olurlar.

Hər bir bank fəaliyyət göstərmək, özünün strategiyasını hazırlamaq və yaxud fəaliyyətə nəzarəti reallaşdırmaq üçün daxili strukturlarını formalaşdırır və onlara aşağıdakılar aiddir:

1.Müşahidə Surası. Kredit təşkilatının fəaliyyətinə nəzarəti reallaşdırır. İcra səlahiyyətinə malik olan bir qurum deyildir. Müəssisələrin fəaliyyətində bəzi məsələlərin həlli zamanı mütləq şəkildə Müşahidə Şurasının razılığı olmalıdır. Yığıncaq tərəfindən 4 ildən artıq olmayan müddətə, səhmdarlar sırasından, üç nəfərdən az olmayaraq seçilir.

2.Maliyyə-təftis komissiyası. Komissiya bankın ümumi olan yığıncağı tərəfindən bir neçə il müddətinə seçilir. Tərkibi ən azı üç nəfər olmaqla tək sayda həyata keçirilir. Komissiyanın sədrini ümumi yığıncaq seçir. Bu komissiyası kredit müəssisənin fəaliyyətində əsas əhəmiyyətə malik olan qanunvericiliyinə riayət olunmasına, mərkəzi bankın normativ aktlarının icra olunmasına və kredit təşkilatının nizamnaməsinin həyata keçirilməsinə nəzarət edir, eyni zamanda paralel olaraq mühasibat nəzarətini reallaşdırır.

3.İdarə Heyəti. Səlahiyyət müddəti ərzində əsasən kredit təşkilatını idarə edir, bütövlükdə fəaliyyəti üçün tam məsuliyyəti özündə daşıyır. Heyət 3 nəfərdən aşağı olmamaq şərti ilə uzun müddətə seçilir. Tərkibinə kredit təşkilatının səhmdarları eyni zamanda kənar adamlar seçilə bilər. Bu heyətin qərarları adi səs çoxluğu vasitəsilə qəbul olunur. Üzvlərin sayı çox olduğu hallarda qərar 60%-i iştirak etdiyi zaman qəbul edilir. Heyətin önəmli məqsədi bankın qarşısına aldığı funksiyaları yüksək dərəcədə yerinə yetirməkdir. Səmərəli kredit və eyni zamanda investisiya siyasəti həyata keçirməli, sabit iqtisadi maliyyə fəaliyyəti reallaşdırılmalıdır.

İqtisadiyyatın real sektoru ilə baş verən bank sisteminin fəal işləməsindən ötrü, resurs bazasının formalaşması tələb olunur. Bununla bağlı bank sisteminin strateji vəzifələrindən olan əhəlinin əmanətlərinin cəlb edilməsi üzrə işin

fəallaşmasıdır. Əhalinin əmanətlərinin banklara cəlb edilməsinə aşağıdakılar sərtləndirir:[21]

- maliyyə vasitəçilərinə əhalinin, eyni zamanda iqtisadi subyektlərin inamının çoxalması;
- real faiz dərəcəsinin dəyişməsi;
- cəmiyyətin real gəlirlərinin getdikcə çoxalması.

Ölkəmizdə əmanət işinin ənənəvi olaraq sahə olmasına baxmayaraq, son zaman ərzində sürətli artımı müşahidə edilsə də, lakin əmanət işinin təkmilləşməsində hələ də görüləcək çox işlər var. İqtisadi subyektlər tərəfindən bank sektoruna olan inamın çoxalmasının davam etdiyini göstərir.

Günümüzdə bank əməliyyatları bazarının təkmilləşməsi istənilən səviyyəyə çatmamış, habelə bank xidmətinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri beynəlxalq standartların tələblərinə düzgün cavab vermir və bankların bir çoxu öz işlərini depozit, ssuda, kassa-hesablaşma əməliyyatları üzərində yaratmaqla kifayətlənirlər. Qeyd edək ki müşahidə üçün, bu gün ölkələrin bankları müştərilərinə bir çox əməliyyatı, bank xidməti və məhsulu təklif edirlər.

Həmçinin banklar əmanətlər üzrə olan faiz dərəcəsinə və əməliyyatlar komisiyon haqqlarının miqdarını müstəqil olaraq müəyyən edirlər. Buna baxmayaraq, əmanət əməliyyatları kommərsiya bankları üzrə faiz dərəcəsinə müəyyən təsir göstərir. Amillərdən biri olaraq pul-kredit siyasətinin klassik formada olan alətləridir. Tədbirlərin reallaşması nəticəsində vəsaitləri cəlb olunmaqla kommərsiya banklarının manevr imkanları çoxalmış olur.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, yerli bank təcrübəsində öhdəliklərin diferensiasdırılması həyata keçirilirdi. Banklar müddətli öhdəliklər üzərində ehtiyat normalarına ayırmalardan azaddırlar. O zaman kommərsiya banklarında baş verən müəyyən qanunsuzluqlara yol verilmiş və Mərkəzi Bankın buna olan nəzarəti kifayət dərəcədə olmamışdır. Əmanətlərin baş verən diferensiaslaşması kifayət qədər olmamışdır. Diferensiaslaşması həyata keçirilərkən bank hesablarının bankın balansının ayrı-ayrı olan hesablarında uçota alınması problemin aradan qaldırılmasını təmin olunmuşdur.

Müasir dövrdə yerli kommertiya bankları üçün vəsaitlərin cəlb olunması əməliyyatı bir tərəfdən onlara asan əmələ gəlmirsə, başqa tərəfdən günümüzdə ölkədə fiziki şəxslərin bank əməliyyatlarına aid olan tələbi və eyni zamanda bu tələbin ödənilməsi imkanları baxımından müəyyən fərqliliklər mövcuddur. İlk növbədə əhalinin bütün banklara, müştərilərə olan inamının yüksək dərəcədə olmaması ilə izah edilir. Qarsılıqlı formada inamın qənaətbəxs olmaması bank, müstəri arasında dezintegrasiya meylini daha da gücləndirir. Son nəticədə bankların fiziki şəxslərə aid olan maraqlarının azalmasında, başqa tərəfdən isə əhalinin əksər olan hissəsinin yığımlarını xarici valyuta formasında reallaşmasında özünü biruzə göstərir.

Bank sahəsinin fəaliyyətinin tənzimlənməsində, nəzarət prosesində bir çox modellərdən istifadə edilir. Bu modellərdən əsas model yalnız bank sahəsinin fəaliyyətinin Mərkəzi Bank vasitəsilə idarə edilməsidir. Bu model bank fəaliyyətinin düzgün şəkildə tənzimlənməsi və nəzarət sferasında müstəsna olaraq səlahiyyətlərin Mərkəzi Banklara həvalə edilməsinə əsaslanır. Bank kimi mərkəzi bank əmtəə-pul münasibətləri sektorunda fəaliyyət göstərən iqtisadi təsisatdır. Belə ki, Mərkəzi bankın fəaliyyəti ilk olaraq ictimai xarakter daşıyır.[22]

İqtisadi münasibətlərin makrosəviyyəsində fəaliyyətini davam etdirən ictimai təsisatdır. Ödəniş vasitələrin və nağd pulların qiymətli kağızlara çevrilməsi iqtisadi subyektlər, ümumilikdə iqtisadiyyat üçün eyni formada olması vacibdir. Mərkəzi bank ölkənin iqtisadiyyatı üçün çalışır. Pul dövriyyəsinin rasiyal formada təşkilini, inflyasiyasız təkmilləşməsi təmin edərək pulların dəyərinin daha da qorunması üçün və bununla bərabər bütün cəmiyyətin, vətəndaşın sosial təkmilləşməsi üçün şərait yaradır.

Mərkəzi Bankın əsas məqsədi, ölkənin konstitusiyası ilə müəyyənləşdirilir. Bank fəaliyyətində eyni zamanda ölkənin digər qanunvericilik aktlarını və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri əsas tutur. Mərkəzi Bankı müstəqil olan balansla, nizamnamə kapitalına və başqa əmlaka malikdir. Balansda olan əmlaka ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq səlahiyyətlər reallaşdırır. Qanundan kənar hallar, kapitalın və əmlakının özgəninkiləşdirilməsinə yol verilmir. Fəaliyyətin əsas

məqsədi qanunvericiliklə müəyyən olunmuş səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin daha da sabitliyinin təmin olunmasıdır. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi eyni zamanda bank və ödəniş sistemlərinin inkişafını təmin etməkdir. Mənfəət əldə etmək Mərkəzi Bankın əsas olan məqsədi deyildir.

Bank sisteminin önəmli məqsədlərindən biri idarə edilmənin təşkilindən ibarətdir. Kommersiya bankları arasında vasitəçi olaraq çıxış edir və eyni zamanda tənzimlənməsi vasitəsilə dövlətin düzgün iqtisadi siyasətini reallaşdırır. Təsir obyektləri kredit idarələri, əvvəlcə isə kommersiya banklarıdır. Belə ki, Mərkəzi Bankın ali orqan olaraq zəruri funksiyası kredit və maliyyə sahəsində qanunvericiliyə və maliyyə intizamına düzgün riayət edilməsidir.

Ölkə Konstitusiyası və qanunları müəyyən olunmuş funksiya və səlahiyyətlərini reallaşdırarkən Mərkəzi Bank müstəqildir və hər hansı dövlət hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanları, hüquqi və fiziki şəxslər onun fəaliyyətinə bir səbəbdən bilavasitə, və yaxud dolaylı üsulla məhdudiyət qoya bilməz, müdaxilə edə bilməz. Əsasən Mərkəzi Bank yuxarıda göstərdiyim əsas məqsədlərinin reallaşdırmaq üçün bir çox funksiyalar yerinə yetirir. Funksiyalara aşağıdakılar aiddir:[25]

- ❖ dövlətin valyuta və pul siyasətini müəyyən edir, eyni zamanda reallaşdırır;
- ❖ nağd pul sistemini həyata keçirir;
- ❖ xarici valyutalara nisbətdə manatın məzənnəsini mütəmadi təşkil edir və onu elan edir;
- ❖ "Valyuta haqqında" qanuna uyğun olaraq nəzarəti həyata keçirir;
- ❖ beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatların özündə saxlayır və onu idarə edir;
- ❖ qanunvericiliyə uyğun formada hesabat tədiyə balansın reallaşdırır və ölkənin proqnoz balansının hazırlanmasında bilavasitə iştirak edir;
- ❖ bank fəaliyyətini tənzimləyir, qanunla müəyyən olunmuş qaydada bank fəaliyyətinə nəzarəti reallaşdırır;
- ❖ qanun ilə nəzərdə tutulmuş digər funksiyaları həyata keçirir.

Ümumi olaraq götürsək, Mərkəzi Bank əsasən dörd **funksiyanı** yerinə yetirir.

[26]

- banklar bankı hesab edilir. Mərkəzi Bank fiziki və hüquqi şəxslərlə birbaşa əlaqədə deyil. Onun önəmli olan müştəriləri kommərsiya banklarıdır;
- inhisarçı emissiyasını həyata keçirir. Banknotların, yəni borc öhdəliklərinin əsaslı şəkildə ödənilməsinin vasitəsi olan, kredit pulların emissiyasının inhisarı olaraq dövlətin nümayəndəsi kimi həvalə olunmuşdur;
- dövlətin bankiri olaraq hesab edilir. Dövlətin bankiri olaraq Mərkəzi Bank kassir, kreditor olaraq çıxış edir. Mərkəz Bankda dövlətin hesabları açılır. Mərkəzi Bank icra hakimiyyəti orqanı vasitəsilə razılaşdırılmış əsaslarda dövlət xəzinədarlıq hesablarına xidmət edir. Mərkəzi Bank ölkənin dövlət hakimiyyəti orqanlarının, həmçinin dövlət və büdcədən kənar fondlarının bank hesablarına xidmət edə bilər;
- pul-kredit tənzimlənməsini reallaşdırır və valyutanın sabitliyini təmin edir. Müasir şəraitdə bu funksiya mərkəzi bankların önəmli funksiyası hesab edilir.

Növbəti il üçün ölkənin pul siyasətinin önəmli istiqamətlərini oktyabr ayından gec olmayaraq prezidentə təqdim edir və eyni zamanda dekabr ayının 31-dək informasiya vasitələrində ictimaiyyətə açıqlayır. Valyutanın sabitliyinin təminatı və pulla təmin edilməsinin sərhədləri dəqiqləşdirilməmişdir. Pulun dəyərinin idarə olunması müəyyən dərəcədə pul kütləsinin idarə edilməsi vasitəsilə reallaşır. Pul kütləsinin idarə edilməsi isə bazarda Mərkəzi Bankın fəaliyyəti vasitəsilə baş verir.

Aralıq, taktiki və son məqsədlərdən asılı surətdə, pul-kredit siyasətinin reallaşmasının iki üsulu mövcuddur:[28]

1. birpilləli siyasət;
2. ikipilləli siyasət.

İlk olaraq **birpilləli siyasət** son məqsədə çatmaq üçün həyata keçirilən birbaşa siyasətdir.

İkipilləli siyasətdə son məqsədə aralıq məqsədlərin köməyi ilə çatmaqdan söhbət gedir.

Əsasən Mərkəzi Bankın **siyasətinin vacib olan alətləri** ibarətdir:

- 1) Kommersiya əməliyyatlarına uyğun faiz dərəcələrinin müəyyən olunması;
- 2) kredit təşkilatları üçün ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi;
- 3) Açıq bazarda reallaşan əməliyyatlar;
- 4) Maliyyələşdirilməsi sistemi;
- 5) Valyuta tənzimlənməsini reallaşdırmaq;
- 6) Pul həcmnin artırılması yönünün təyin olunması;
- 7) Birbaşa məhdudiyyətlərin tətbiq olunması;
- 8) depozit əməliyyatlarının reallaşdırılması;
- 9) bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması;

Müəyyən olunmuş məqsəd və funksiyalarına uyğun formada özünün məqbul hesab olunduğu alətləri tətbiq olunur.

1. **faiz dərəcələrinin təyin edilməsi** - Uçot dərəcəsini və əməliyyatları üzrə faiz səviyyələrini müəyyənləşdirir. Çox əməliyyat növləri üzrə faiz dərəcəsini müəyyən edir və yaxud faiz siyasətini müəyyənləşmədən reallaşdırma bilər. Mərkəzi Bankın faiz səviyyələri əməliyyatların reallaşdırdığı minimal dərəcələrdən ibarətdir. Uçot dərəcəsini təyin edərkən ölkədəki mövcud olan makroiqtisadi durumu və eyni zamanda maliyyə bazarının vəziyyətinə nəzər salmaq mühüm amildir. Mərkəzi Bank əməliyyatları üzrə faiz səviyyələri pul bazarının likvidlik vəziyyətini diqqətə alaraq özünün açıq bazar, maliyyələşdirilmə və depozit əməliyyatlarının faiz dərəcələrini təyin etməklə və yaxud hərəqlərdə tələb və təklif nəticəsində müəyyənləşdirir.

➤ **kredit təşkilatlarına uyğun məcburi ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi** - Ehtiyat normaları müəssisələrinin fəaliyyətinin 20%-ni keçə bilməz. Kredit təşkilatlarına məcburi ehtiyatlar haqqında göstəriş verir. Ehtiyatlar depozitlərin nisbətində müəyyən olunur və Mərkəzi Bankda saxlanılır. Əsasən tələb edilən ehtiyatların norması, onların hesablanması və

saxlanması qaydası İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən olunur. Məcburi ehtiyat normalarına əməl edilməməsi zamanı müəssisələrdən yatırılmamış vəsaitlərin həcmi, həmçinin maliyyələşdirmənin misli səviyyəsindən artıq olmaması şərtlə müəyyən olunmuş həcmdə cərimə ödənilməsinə qarşılıqlı tələb hüququna malikdir. Əməliyyatların reallaşdırılması hüququnu verən lisenziyanın ləğv olunması zamanı yatırılmış vəsaitlər kreditorlar və səhmdarlar qarşısındakı öhdəliklərinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur.

- **Açıq bazarda əməliyyatlar** – dediyimiz zaman qiymətli kağızların alqı-satqısının qısamüddətdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Açıq bazarda reallaşan əməliyyatların limiti Mərkəzi Bankın nümayəndələri tərəfindən müəyyən olunur. Mərkəzi bankın həyata keçirilən bazar əməliyyatları **birbaşa, həmçinin əks** ola bilər. Birbaşa baş verən əməliyyatlar alqı və satqıdan ibarətdir. Əsasən birbaşa alış kağızların mərkəzi bank tərəfindən irəli sürülən əlavə şərt alınmasıdır. Birbaşa satış dediyimiz zaman, mərkəzi bank tərəfindən qiymətli kağızların əlavə şərtsiz satılması anlaşılır.

III. FƏSİL. REAL SEKTORDA BANK FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFI

3.1. Real sektorda bank fəaliyyətinin inkişaf istiqamətləri

Müstəqil iqtisadiyyatın real olan üsürlərindən biri kimi bank sisteminin, səliss şəkildə idarə edilən bank sferasına ehtiyac vardır. İdarə edilən bank sistemi müəyyən mənada iqtisadiyyatın barometridir. Yalnız bu baxımdan inzibati amirlik metodlarından, təsərrüfatçılığın yeni olan iqtisadi metodlarına keçildiyi bütün dövlətlərdə bank sisteminin idarə edilməsi mexanizminin inkişafına xüsusi yer verilməlidir. Belə ki, istehsal münasibətlərinin dinamikliyinin yüksək olan səviyyəsi, əmtəə-pul-bazar münasibətlərinin yaranmasına xüsusi diqqət, modern pul-kredit siyasətinin və həmçinin bank işinin idarə edilməsi üzrə dəqiq taktika və əsas strategiyanın işlənilib reallaşdırılmasını zəruri edir.

Müasir təhlil onu göstərir ki, pul-kredit məsələlərində təşkilatı iqtisadi problemlərin həlli üçün, kredit qoyuluşlarının səviyyəsindən, həmçinin bank

kapitalının təmərküzləsməsindən, depozitlər və kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin dəyişməsindən, habelə resursların cəlb olunması qabiliyyətindən və parametrlərdən birbasa asılıdır. İllər ərzində bankların genişlənməsi və birləşməsi prosesi getmiş, başqa tərəfdən bir çox zəif kapitallaşan banklar bağlanmışdır. Görülən işlər olaraq bankların məcmu şəklində kapitalına olan minimum tələbin həcmi Mərkəzi Bank tərəfindən çoxaldılmışdır.

Adekvat pul-kredit məsələləri ilə bağlı probleminin arasdırılması nəticəsində gəldiyimiz nəticə bundan ibarətdir ki, siyasət ümumi formada mötədil inflyasiya və real sahənin investisiyalaşdırılması tədbirləri nəticəsində yaranmalıdır. Müasir dövrdə prioritet, ilk öncə istehsalı motivləşdirən faiz siyasətindən, ikincisi bankın açıq bazar fəaliyyətindən iştirakının daha da genişləndirilməsindən, üçüncüsü pul tədavülünün cari tənzimlənməsi, məcburi ehtiyatların rolunun çoxaldılmasından ibarət olmalıdır. İnflyasiya tempi diqqətə alınmaqla kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin azalmasına baxmayaraq, hələ də sahibkarlar üçün mükəmməl səviyyədə deyildir. Faiz səviyyələrinin yuxarı olması ilk öncə kredit bazarında baş verən təklifin tələbdən az, cəlb edilmiş vəsaitlərin maya dəyərinin yüksək və xarici maliyyə mənbələrinin məhdud sayda olması, həmçinin kredit əməliyyatları bank marjasının yüksək dərəcədə olması ilə izah edilir.

Son zamanlarda ölkədə bir yandan bank sisteminin inkisaf etdirilməsi yönündə sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi, gələcəkdə işlərin sürətləndirilməsi planları, başqa tərəfdən ölkəyə böyük neft gəlirlərinin daxil olması deposit və kredit əməliyyatlarının artacağı ehtimalını əsaslandırır. Beləliklə, neft gəlirlərinin daxil edilməsi maliyyə resurslarının artacağından birbaşa xəbər verir. Bu o mənaya gəlir ki, bankların depozit və əmanətlər hesabına resurs bazasının genişlənməsi, etibarilə kredit qoyuluşlarının artması üçün əlverişli olan şərait yaradır. Bu baxımdan ölkədə Mərkəzi Bankı pul-kredit alətlərinin normativ metodoloji bazasının təkmilləşdirilməsi fəaliyyəti davam etdirmisdir.

Son zamanlarda ölkədə bank fəaliyyətinin inkisaf etdirilməsi, iqtisadiyyata bank məsələləri ilə bağlı xidmətin daha da yaxşılaşdırılması üçün infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər sürətlə davam etdirilir.

Dünya təcrübəsi onu göstərir ki, modernləşdirilmiş strateji planlaşdırma və menecment məqsəd və vəzifələrin düzgün şəkildə seçilməsində və səmərəli sürətdə nail olmaqda əhəmiyyət kəsb edir. Fəaliyyət sferasına malik olan təşkilatda idarəetmə qərarlarının qəbul olunması formalaşmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyi, xarici və daxili amillərin dərin təhlilini və mümkün inkisaf proseslərinin hazırlanmasını daima tələb edir. Pul-kredit məsələlərinin sabitləşdirilməsi və bank fəaliyyətinin səmərəli olmasına istiqamətlənməsi üçün, proqnozlaşdırmanın və mikroiqtisadi məsələlərin modelləşdirilməsi siyasətin başqa strateji istiqamətlər ilə bağlanmasına nail olunmalıdır. Bu məqsədlə Mərkəzi Bank və iqtisadi orqanlarla konkret qarşılıqlı fəaliyyət sxemləri gözdən keçirilməlidir. Kredit, pul və valyuta siyasətinə aid əsaslandırılmış qərarların hazırlanmasına görə iqtisadi orqanlar ilə səmərəli şəkildə informasiya mübadiləsi sistemlərinin formalaşmasına və zəruri hallarda görülməli əsaslı tədbirlərin öncədən razılaşdırılmasına diqqət verilməlidir.

Maliyyə fəaliyyətlərinin qlobalaşması, bank olmayan kredit müəssisələri tərəfindən rəqabətin daha da güclənməsini şərtləndirmişdir ki, ilk növbədə qeyd edildiyi kimi faiz stavkalarına və ən əsası mənfəətə təsir göstərmişdir. Bankların fəaliyyət növləri üzrə gəlirliyi minimum enmişdir. Banklar maliyyə xidmətləri əhatəsində fəaliyyətlərini diversifikasiya etməyə məcburiyyət qarşısında qalmışlar. Son zamanlarda maliyyə xidmətlərinin əsas satış şəbəkəsi genişlənməkdə uzun müddət davam etmişdir. Bankların şöbə və filiallarının sayı artmış, pos-terminal və bankomat şəbəkəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdir.

Banklar elektron bankçılıq sektorunu təkmilləşdirərək, müştərilərə banka gəlmədən göstərilən maliyyə xidmətlərinin növünü artırmışlar. Bankların beynəlxalq reytingi artmış, bank aktivlərində xüsusi çəkisi 38 bankda 98 faiz təşkil edən beynəlxalq audit müəssisələri tərəfindən aparılmışdır. Beynəlxalq reyting almış bank öz səviyyələrini qorumuş və bir sıra banklarda reyting dərəcəsini daha da artırmışdır. Banklarda risklərin idarə olunması sisteminin effektivliyinə qarşı tələblər günü gündən artırılmışdır. Eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlarla bərabər əməliyyat riskinin tənzimlənməsi çərçivəsinin formalaşması istiqamətində tədbirlər

görülmüsdür. Bank sahəsində idarəetmə və hesabatlıq sisteminin artırılması məqsədilə korporativ idarəetmə standartlarının həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Banklarda risk menecmentinin formalaşması, həmçinin risk menecerlərinin pəşəkarlıq səviyyəsinin çoxaldılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilməlidir. Risk menecerlərinin qabaqcıl dərəcədə sertifikatı reallaşdırılmalı, risk menecmenti gücləndirilməlidir.

Ölkə iqtisadiyyatının təkmilləşmə meyllərini və reallaşma variantlarını təhlil etməklə nəticəyə gəlmək olar ki, siyasəti tənzimlənmənin iki variantının kompleks surətdə tətbiqinə əsaslanmalıdır. Siyasətin mahiyyəti qısa səkildə yanaşsaq ondan ibarətdir ki, pul-kredit real sektorun investisiya təminatının çoxaldılmasına istiqamətlənməlidir. Yaxın zamanda təsərrüfat subyektlərinin və bankların aktivliyini artırmaq məqsədilə, eyni zamanda kompleks tədbirlər sistemi reallaşdırılmalı və bankların funksiyası canlandırılmalıdır.

Növbəti illər üçün pul kütləsinin nəzərdə tutulan artımı bütövlükdə pul-kredit siyasətinin ötürücü təsirini gücləndirməklə, tələbin genişlənməsinə əlavə olaraq monetar impuls verməlidir. Təbii olaraq təklifin ekspansiyasına adekvat reaksiya yaratmaqla makroiqtisadi şəraiti yaxşılaşdırmalıdır. Artımın monetar kanallar vasitəsilə amillərinin aktivləşməsi və qiymətlərin stabilliyi şəraitində, makroiqtisadi multiplikator effekti yaranması deməkdir. Monetar, fiskal ekspansiya hesabına formalaşacaq makroiqtisadi səmərədən maksimum dərəcədə istifadə edilməsi və səmərənin daxili istehsalın, eyni zamanda qeyri-neft sahəsinin və regionların təkmilləşməsinə istiqamətlənməsi xüsusi aktualıq kəsb etməlidir. Həmçinin, yoxsulluğun azaldılması və inkişaf proqramında nəzərə alınan tədbirlərin vaxtında reallaşması, qeyd edilən səmərənin real sektorun təkmilləşməsinə multiplikativ təsirini gücləndirəcəkdir. Əsas ötürücü həlqə olaraq maliyyə sektorunda reallaşan islahatların sürətləndirilməsi iqtisadi inkisafın, orta və kiçik sahibkarlığa doğru maliyyə yardımının genişləndirilməsinə güc verməlidir. Maliyyə xidmətlərinin reallaşmasında elektron informasiyanın inkisafi aktual məsələlərdən biridir.

XX əsrdə elektron informasiya baş verən bütün iqtisadi nəsrələrin, beynəlxalq konfransların və forumların mövzularından biri olmuşdur. Belə ki, bank fəaliyyətində kredit risklərinin, portfel investisiyalarının idarə edilməsində internet texnologiyasından istifadə etməklə baş verən mübadilə prosesində elektron informasiya xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Banklarda və başqa maliyyə institutlarında pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların saxlanması əhalinin maliyyə vasitəçilərinə olan inamından xəbər verir. Belə halda maliyyə vasitəçilərinin sabit fəaliyyəti, tənzimlənməsi hökumətin önəmli vəzifələrindən biri olmaqla bərabər Mərkəzi Bankın daim olaraq nəzarətində saxlanılmalıdır.

3.2. Bank sektorunda dövlət tənzimlənməsinin istiqamətləri və dövlətin iştirakı

Bu sistemin tənzimlənməsinin, habelə nəzarətinin əsas məqsədi olaraq sistemin sabitliyinin qorunması, kreditor və səhmdarların maraqlarının müdafiəsindən ibarətdir. Cəmiyyətlərdə baş verən iqtisadi proseslər kortəbii sürətdə reallaşır. Müxtəlif səviyyələrdə ayrı-ayrı olan qruplar tərəfindən tənzimlənilir, yönləndirilir və idarə olunurlar. Bank xidmətləri bazarının inhisara və bank işində olan rəqabətin məhdudlaşdırılmasına istiqamətlənmiş sazişlər bağlaması və razılaşdırılmış proseslər aparması qadağandır. Bank fəaliyyətinin davamlı olaraq inhisara alınmasına qarşı istiqamətlənmiş qaydaların həyata keçirilməsinə nəzarəti Mərkəzi Bank, eyni zamanda müvafiq olan digər dövlət orqanları həyata keçirirlər.

Sosial-iqtisadi proseslərin tarixən idarə olunması və tənzimlənməsinin iki əsas tipi məlumdur. Biri mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma, idarəetməyə əsaslanan inzibati-amirlik, digəri iqtisadi üsullara əsaslanaraq mövcud olan bazar sistemidir. Ümumiyyətlə dünya ölkələri üzrə bank sektorunda aşağıdakı nəzarət modellərindən istifadə edilir.

Model 1. Bank sektorunun tənzimlənməsi və nəzarət sferasında müstəsna vəzifələrinin qanunvericiliklə Mərkəzi Banklara həvalə edilməsinə əsaslanır. Bank

sahəsində nəzarət təcrübəsinin formalaşdığı vaxtdan etibarən yalnız bu model hakim olub.

Model 2. “Qarışıq”. Yoxlama və nəzarət funksiyaları ixtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən Maliyyə nazirliyinin və Mərkəzi Bankın bilavasitə iştirakı əsasında yerinə yetirilir. Klassik olaraq ABŞ-ı göstərmək olar. Amerikanın bankları və maliyyə institutlarının nəzarəti Ehtiyatlar Sistemindən və kredit institutlarında əmanətlərin sığortalanması fəaliyyət ilə məşğul olan əmanətlərin Pul Dövriyyəsinə Nəzarət idarəsi və Sığortalanması Federal Korporasiyası tərəfindən reallaşdırılır. Hər üç orqan işin istisna olunması barəsində razılığa gəlirlər. “Qarışıq” modelə İtaliya, Fransa və Niderland aid edilir.

Model 3. Maliyyə Nazirliyi bank fəaliyyətinə nəzarət vasitəsi ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində və Mərkəzi Bankın iştirakı ilə ixtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən reallaşdırılır. Bu model Kanadanın, qismən Almaniya və Avstriyanın bank sistemində xasdır.

Model 4. Model maliyyə xidmətləri bazarında qanunverici qərarlar qəbul olunmuş ölkələri birləşdirir. Ölkələrin demək olar ki, hər birində nəzarət funksiyaları Mərkəzi Banklardan tamamilə ayrılıb. Burada tək-cə meqatənzimləyici vəzifələrinin Mərkəzi Banka aid edildiyi Sinqapur və müəyyən səviyyədə İrlandiya istisna təşkil edir.

Model 5. Milli və ya beynəlxalq nəzarət modeli. Modelin qərarqahı İsveçrədə yerləşən hesablaşmalar Bankı (BHB) və ona üzv dövlətlərin maliyyə bazarlarına önəmli təsir göstərən direktivlər qəbul olunan Avropa İttifaqı (Aİ) reallaşdırır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində baş verən sosial-iqtisadi proseslərin idarə edilməsində və təşkilində müstəsna rol daşıyan iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə məxsusdur. Bazar iqtisadiyyatına nəzərən keçid iqtisadiyyatında dövlətin tənzimləmə əhəmiyyətinin xeyli yüksək olmasının səbəbi o səbəblə bağlıdır ki, ilk olaraq, inzibati-amirlik sistemindən bazar şəraitinə keçid birdən-birə baş vermir. Digər yandan bazarın fəaliyyətini təmin etmək və dövlətə bazar infrastrukturunu yaratmaq üçün vaxt lazımdır. Dövlət iqtisadi funksiyalarını həyata

keçirə bilməkdən ötrü üsul, forma və vasitələrdən istifadə olunur. Müasir bazar münasibətləri şəraitində proseslər birbaşa və dolayı, həmçinin hüquqi üsul və vasitələrlə tənzimlənir.

Birbaşa inzibati tənzimləmənin ən mühüm üsullarının istiqamətlərindən biri dövlətin reallaşdırdığı antiinhisar tədbirləridir. İqtisadiyyatın inhisarlaşdırılmasına rəqabətin stimullaşdırılmasına istiqamətlənən antiinhisar qanunvericiliyi müəssisə və şirkətlərin, eyni zamanda bankların sövdələşərək yüksək şəkildə inhisar qiyməti, yüksək tarif səviyyələri qoymaqla əsassız inhisar mənfəəti əldə etmələrinə qarşı istiqamətlənmişdir.

Antiinhisar qanunlarını və müvafiq mövcud olan aktları pozanlar ciddi cərimələrə, habelə mülki cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin birbaşa deyil, dolayı yolla yəni iqtisadi vasitələrdən istifadə edilir. Maliyyə nəzarətinin xüsusiyyəti pul vəsaitlərinin səfərbər olunması və yaxud maliyyə ehtiyatlarının istifadəsi ilə bağlı münasibətlərdən ibarətdir. Bu pərakəndəliliyi kommertiya banklarının müstəqillik dərəcəsinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla bərabər, dövlət bank fəaliyyətinin tənzimlənməsini reallaşdırır. Onun məqsədi bankların təhlükəsiz və sabit formada fəaliyyət göstərməsini təmin etməkdən və qeyri sabitlik əhəmələrinin qarşısının düzgün şəkildə alınmasından ibarətdir. Dövlət tənzimlənməsinin hüquq sahələrinə məlumatların çatdırılması hüquqi təlimatlar formasında aktivdir.

Dövlətin bankların fəaliyyətinin düzgün şəkildə tənzimlənməsində iqtisadi alət rolunu isə yalnız Mərkəzi Bank vasitəsi ilə reallaşdığı pul siyasəti hesab edilir. Bütün bankların fəaliyyətinin ümumi olaraq tənzimləmə funksiyasının hansı dərəcədə olması ölkənin Mərkəzi Bankının həyata keçirdiyi pul-kredit siyasətindən, düzgün istiqamtlərinin seçilməsindən asılıdır. Bu vaxt pulkredit siyasəti alətlərindən yararlanılır. Bu siyasətin alətlərindən növbəti mərhələləri fəsilə daha geniş qeyd edəcəyəm. Mərkəzi bankın qarşılıqlı münasibəti iqtisadiyyatın təkmilləşməsində bank sisteminin əsas rolunun reallaşmasına istiqamətlənmişdir. Ümumiyyətlə, Mərkəzi bankın digər banklar ilə qarşılıqlı olan münasibətiləri fəaliyyətini iki yöndə nəzərdən keçirmək olar:

- Məqsədli şəkildə yönəldici istiqaməti;
- Mövcud olan səlahiyyətli istiqaməti.

I istiqamətdə əsas bank sisteminin qarşısında qoyulan məqsədlərə müvafiq şəkildə pul dövriyyəsinin sabitliyini əhatə edir və beləliklə iqtisadi subyektlərin eyni zamanda, pul əməliyyatlarını reallaşan kommersiya banklarının səmərəli şəkildə fəaliyyəti üçün zəruri olan ilkin şərtlər formalaşır. Mərkəzi bank ödəniş sisteminin fasiləsiz fəaliyyətini təmin edir. Sistem daxilində bankların apardıqları hesablaşmaları və banklararası mərkəzləşdirilmiş hesablaşmaları reallaşdırır. Bank sisteminin təkmilləşməsinə və möhkəmləndirilməsinə Müəyyən edilmiş səlahiyyətlərə əsasən bankların qanunvericiliyinə, normativ aktlarını, məcburi normativləri həyata keçirməklə nəzarət edir.

II istiqamətdə Mərkəzi bank vəzifələri daxilində həyata keçirməli olduğu funksiyaları reallaşdırır. Mərkəzi Bankın normativ xarakterli göstərişləri və aktları ilə, həmçinin icazələr və lisenziyalar məhdudlaşdırılan hallar istisna edilməklə, banklar qanun vasitəsilə ilə müəyyən olunmuş qaydada əməliyyatlar apara, depozit, eyni zamanda müxbir və başqar hesablar açma bilirlər.

Bank sisteminin etibarlılığının təmin edilməsi məqsədilə əsas borcalanların ödəniş qabiliyyəti və onların etibarlığı barəsində məlumatı Mərkəzi Bankda formalaşan kredit reyestrinə verməyə borcludurlar.

Yerli bankla xarici dövlət banklarının filial və nümayəndəlikləri, həmçinin xarici bankların yerli filialları arasında mübahisələr ölkənin Mülki-Prosessual Məcəlləsi ilə təyin edilmiş qaydada, məhkəmələri tərəfindən həll olunur. Kredit müəssisələri cinayət yolu ilə əldə olunmuş pul vəsaitlərinin və yaxud başqa əmlakın leqallaşdırılmasına, eyni zamanda terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı olan monitoring pul vəsaitləri və başqa əməliyyatlar haqqında məlumatları maliyyə monitoringinə təqdim edir, daxili nəzarət sistemini hazırlayır, tətbiq edir, ölkənin qanunları və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə təyin edilmiş başqa tədbirləri reallaşdırır. Kredit müəssisələri qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada müştərinin, səlahiyyətli nümayəndənin eyniləşdirilməsi, həmçinin onlar haqqında əldə edilmiş eyniləşdirilmə informasiyalarının verifikasiyası üçün

tədbirlər görməli, informasiyaların sənədləşdirilməsi və saxlanması tələblərinə düzgün əməl etməlidirlər. Anonim olaraq hesabların, bununla yanaşı əmanət hesablarının açılmasına və depozit sertifikatlarının buraxılmasına icazə verilmir. Bankın maliyyə vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi məqsədilə bank özünün təsərrüfat cəmiyyətlərinin ayrıca olaraq konsolidasiya əsasında prudensial bank statistikasını hesabatlarını hazırladıqdan sonra Mərkəzi Banka təqdim etməlidir.

Xarici bankların yerli filialları olan ərazilərdə təkcə Mərkəzi Bankın inspektorları eyni zamanda Mərkəzi Bank tərəfindən təyin olunan kənar auditorlar tərəfindən ildə yalnız bir dəfə yoxlanılır. Aktivlərin itirilməsi təhlükəsi yarandığı zaman, həmçinin qanunvericiliyin pozulması faktlarının araşdırılması Mərkəzi Bank xarici bankların yerli filiallarında yoxlamalar keçirə bilər.

Yoxlayıcıların qarşılıq prinsipi əsasında həyata keçirdiyi Mərkəzi Bankın yoxlamalar sektorunda əməkdaşlıq barədə saziş bağladığı başqa ölkənin bank tənzimləməsi və fəaliyyət göstərdiyi nəzarət orqanının əməkdaşları daxil edilə bilərlər. Yoxlamaların reallaşdırılmasının prosedur qaydaları Mərkəzi Bankın irəli sürdüyü qərarları ilə təyin edilir.

Bank, törəmə təsərrüfat cəmiyyəti, onun filialı və şöbəsi, eyni zamanda xarici bankın yerli nümayəndəliyi maddəyə uyğun vəzifələrin icrası vaxtı Mərkəzi Bankın mütəxəssislərinin və ya onun tərəfindən müəyyən olunmuş auditorlara zəruri təşkilati, texniki imkanları yaradır.

Ölkədə vergi nəzarətini reallaşdıran müvafiq icra hakimiyyəti orqanı xarici bankların yerli filiallarının göstərdikləri fəaliyyətini təkcə vergi ödəyiciləri qismində həyata keçirə bilər.

Mərkəzi Bankın təqdim etdiyi lisenziyaya və icazəyə daxil olunmuş məhdudiyyətlərin pozulmasına yol verdiyini təyin etdikdə, və yaxud pozuntulara səbəb ola biləcək məsələlər aşkar edildiyi zaman pozuntunun xarakterindən asılı olaraq, banka aşağıda göstərilən tədbirləri tətbiq etmək imkanı vardır:

- ✓ pozuntuların aradan qaldırılması barədə bankdan öhdəliklə əlaqəli məktubu tələb etmək;
- ✓ banka sərəncam vermək;

✓ bankla müqavilə bağlamaq;

Mərkəzi Bank, eyni zamanda, banka qarşı aşağıda sadalanan sanksiyaları tətbiq oluna bilər:

- ✓ bank, həmçinin bank inzibatçıları haqqında ölkənin İnzibati Xətlər Məcəlləsində nəzərə alınan cərimələrin tətbiq olunması;
- ✓ inzibatçıların tutduğu vəzifələrindən azad olunması.

3.3. Bank sistemi ilə maliyyə qurumları arasında əlaqənin inkişaf etdirilməsi

Beynəlxalq maliyyə və kredit müəssisələri beynəlxalq müqavilə ilə dünya iqtisadiyyatında baş verən sabilliyinin təmin edilməsi üçün maliyyə və valyuta-kredit münasibətlərinin idarə edilməsi üçün yaradılıb. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq maliyyə-kredit institutlarına aiddir: Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı, Avropa Yenidənqurma, İnkişaf Bankı, və Amerika, Asiya və Afrikanın regional bankları və başqaları. Ölkənin konkret aşağıdakı sadalanan beynəlxalq maliyyə təşkilatlarla bağlı əməkdaşlığı barəsində danışaq:

Beynəlxalq Valyuta Fondu. Valyuta tənzimlənməsinin orqanı Bretton-Vudsda Amerikada keçirilən beynəlxalq valyuta-maliyyə tədbirində təsis edilmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondu ilk dəfə fəaliyyətə başlayanda 39 üzvü mövcud olmuşdur. Müasir dövrdə 183 üzvü mövcuddur. Proqramın üç əsas vəzifəsi aşağıdakılardır: idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və qeyri-neft sektorlarının inkişafı. Proqramın nəticəsi olaraq Hökumət Yoxsulluğun Aradan Qaldırılması Strategiyasını yekunlaşdırmış eyni zamanda maliyyə sektoru, gömrük, enerji sektoru, idarəetmə, vergilərin idarə olunması, büdcə siyasəti, ticarət siyasəti üzrə islahatlar həyata keçirmişdir.

Dünya Bankı- Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşmış təsisatıdır və fəaliyyəti yoxsulluğun endirilməsi, həyat səviyyəsinin çoxaldılmasına yönəldilib, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarının sabit inkişafına yardım etmək məqsədi daşıyır. Dünya Bankı bu ölkələrə digər mənbələrdən yardım almağın çətin

olduğu sahələrdə maliyyə yardımı edir. Xüsusilə də, kənd təsərrüfatının inkisafı, ətraf mühitin mühafizəsi, təhsil və səhiyyənin inkisafı, elektrik enerjisi istehsalının artırılması, rabitə xətlərinin artırılması və sair sahələrdə maliyyə yardımı edir.

İslam İnkisaf Bankı - Azərbaycan İİB-yə 1992-də qoşulmuşdur. Fəaliyyətləri drenaj və kanal sistemlərinin bərpası, enerji istehsalının çoxaldılması və əsas yolun inşası üzrə kənd təsərrüfatının təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bank infrastrukturun və sənaye sahələrinin qurulması ilə əlaqəli texniki yardım fəaliyyətlərini daha da maliyyələşdirmişdir.

BMT-nin İnkisaf Proqramı - BMT-nin bu proqramı ölkədə 1993-cü ildən təmsil edilir. İndiyənə kimi bu proqramın dəyəri 31 milyon dollardan çox 60-dan artıq proqram, eyni zamanda layihə reallaşdırmışdır. İlk dövrdə qurumun fəaliyyətləri münaqişədən sonrakı zamanda yardım və fəvqəladə hallarda xilasetmə, həmçinin yenidənqurma sektorlarına istiqamətlənmişdir. Dünya Bankı ilə birlikdə baş verən müharibənin təsirlərinə məruz qalmış sahələrdə həyata keçirilən tədbirlərin əlaqələndirilməsi, qaçqın və köçkün kateqoriyasına aid olan insanın yerləşməsinə dəstək verilməsi və insanların zəif kateqoriyaları üçün gəlir əldə edilən fəaliyyətlərin təşkili üçün Azərbaycan Yenidənqurma, Bərpa Agentliyi təsis olunmuşdur. Həmçinin ölkədə Minalara Qarsı Milli Agentliyin təsis olunmasına şərait yaratmış, Milli fəaliyyət Proqramının hazırlanmasında əsas rolunu üzərinə götürmüşdür. Proqramın Azərbaycandakı fəaliyyətlərinin önəmli məqsədləri yoxsulluğun aradan qaldırılmasına yardım etmək, fərdi insan hüquqlarını dəstəkləmək, təbii ehtiyatları qorumaq, həmçinin ölkə miqyasında islahatların keçirilməsi ilə ölkədə demokratik idarəçiliyin prinsiplərinə uyğun olaraq reallaşdırmaqdır.

Asiya İnkişaf Bankı - Ölkə Asiya İnkişaf Bankına qoşulmuş və Bakıda əlaqələndirmə Ofisi təsis olunmuşdur. Getdikcə artan yoxsul cəmiyyət sayısının, xüsusən məcburi köçkün insanlara yardım etmək zərurətinin mövcud olduğu vəziyyətdə AİB-in ölkədəki fəaliyyətləri əsasən sosial sahənin inkisaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu vəzifə “aralıq əməliyyat strategiyasının” əsasında dayanır və əsas məqsədləri insanların təkmilləşməsinə dəstək vermək, idarəçiliyin

yaxşılaşdırılmasını və bazanın möhkəmləndirilməsini, həmçinin dayanıqlı inkisafi dəstəkləmək yolu Azərbaycanca yoxsulluq dərəcəsini aradan qaldırmaq və standartlarını yüksəltməkdir. Azərbaycana AİB-in yardım strategiyası ikili xarakterə malikdir: kəskin ehtiyac içində yaşayanlar əsas ictimai ehtiyacların, xidmətlərin təmin olunmasının təkmilləşdirilməsi.

Hökumətə yardım etmək; rəqabətə əsaslanan investisiyaların reallaşdırılması və is yerlərinin formalaşması üçün zəruri olan mühitin yaradılmasına yardım göstərmək. AİB-in yeni strategiyaya əsaslanan əməliyyatları idarəçiliyin daha da yaxşılaşdırılmasına və möhkəmləndirilməsinə xüsusi təsir edəcəkdir.

Qara Dəniz Ticarət Bankı - Ölkəmiz 1997-ci ildə bu bankın üzvü olmuşdur. İndiyənə kimi onun ölkədəki fəaliyyətlərinə Beynəlxalq Bankı ilə əlaqəli ticarət xarakterli maliyyələşdirmədən, həmçinin yeni formalaşmış Mikro Maliyyə Bankına ilə bərabər olaraq səhm kapital yatırımların həyata keçirilməsindən ibarətdir. Azərbaycandakı bu bankın fəaliyyətlərinin önəmli məqsədləri üzv ölkələr arasında mövcud olan əməkdaşlığı artırmaq; qeyri-neft sahələrini təkmilləşdirmək; ölkə üçün böyük təsirləri olacaq layihələri, misal olaraq sənaye, enerji, aqrobiznes, qida istehsalı sektorlarında layihələri təkmilləşdirmək.

Avropa Birliyi - mayın 1-də 2004-cü ildə AB-nin genişlənməsindən sonra Avropanın Qonsuluq Siyasətində iştirakı təklif edilmişdir. Avropa Komissiyası ilə sıx əməkdaşlıq limitində hazırladığı planının müəyyən edəcəyi vəzifələrin investisiya mühiti ilə bağlı apardığı strateji dialoqla bərabər uzlaşacağı gözlənilir. Azərbaycanın bu siyasət beynəlxalq birliklə geniş əlaqələr qurması üçün böyük imkanlar təklif edir. Ölkədə reallaşan TACIS proqramı çərçivəsində önəmli olan məqsəd bazar iqtisadiyyatına, insan hüquqlarına yardım göstərməkdən ibarətdir. Əsas diqqət hüquqi, institusional və inzibati islahatların reallaşmasına və özəl özəl sahənin təkmilləşməsinə istiqamətlənir. TACIS-in növbəti üç ilə olan büdcəsi 28 milyon avrodur, bu müddət ərzində özəl sahənin etdirilməsi, ekologiya, təqaüdlər, sosial təminat və idarəetmə sektorlarında islahatlar nəzərə alınmışdı.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası - Maliyyə Korporasiyasının ölkədəki strategiyası önəmli olan xarici və yerli rəqabətin gücləndirilməsinə, qeyri-bank sahəsinin müştərək olan müəssisələrin formalaşmasına və özəl banklara texniki yardımın göstərilməsi vasitəsilə maliyyə sahəsinin dəstəklənməsinə; mikro müəssisələrin, orta sahibkarlığın möhkəmləndirilməsinə; sənaye sektorlarında və eyni zamanda investisiyaların dəstəklənməsinə; qeyri-neft sahələrinə birbaşa olaraq xarici investisiyaların istiqamətlənməsinə, həmçinin neft, qaz və onunla bağlı sahələrdə investisiyaların dəstəklənməsinə istiqamətlənmişdir. Bu qurum bu yaxınlarda AYİB ilə birlikdə mikromaliyyə bankının maliyyələşdirilməsini lazımi maliyyə vəsaitləri artıq şəkildə təsdiq olunmuşdur və vəsaitlərin ümumi şəkildə dəyəri 134,6 milyon dollar təşkil edib.

Yaponiyanın maliyyə birlikləri - Yaponiyanın ölkənin təkmilləşməsinə rəsmi şəkildə ikitərəfli yardımlarının həcmi 404,3 milyon dollara bərabər olmuşdur. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının informasiyalarına əsasən Yaponiya iri ikitərəfli donör 2000- 2001-ci ildə, 1998/99-cu illərdə müvafiq formada ikinci və üçüncü iri donör olmuşdur. Yaponiyanın iri layihəsi Severnaya Qarışıq Enerji Stansiyası layihəsidir. Müvafiq olaraq 193 və 153 milyon dolları ilə yanaşı məbləğdə kreditlər ayrılmışdır. Müxtəlif məqsədlər üçün, torpaq və irriqasiyanın təkmilləşdirilməsi qida istehsalı, tibbi ocaqlar, iqtisadi strukturda baş verən dəyişiklikləri və məqsədlər üçün qrant formasında vəsaitlər ayrılmışdır. Yerlərdə baş verən İnsan Təhlükəsizlik mexanizmi vasitəsilə layihə üçün 3,9 milyon dollar məbləğində vəsaitlər ayrılmışdır. Həmçinin UNCHR və ICRC vasitəsilə humanitar yardımlar və Dünya Qida Proqramı vasitəsilə qida təmin olunmuşdur. Texniki yardımlara Yaponiyada 1993-2004-cü illərdə təlim keçilməsi və mütəxəssislərin ölkəmizə göndərilməsi daxildir.

İqtisadi, sosial və maliyyə münasibətlərini sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdirmək dünya ölkələrinin qarşısında duran ən vacib amillərdəndir. Xüsusilə, ikinci dünya müharibəsindən sonra, beynəlxalq münasibətlər inkişaf etmiş, bununla yanaşı, beynəlxalq maliyyə təşkilatları yaranmağa başlamışdır. Həm

beynəlxalq, həm də regional çərçivədə fəaliyyət göstərən maliyyə qurumlarının ortaq məqsədləri aşağıdakılardır:[17]

- ✓ Beynəlxalq inkişafa sövq etmək və beynəlxalq alqı – satqı prosesində çətinlikləri aradan qaldırmaq;
- ✓ İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişaflarını dəstəkləmək;
- ✓ Sərbəst ticarət, iqtisadi birləşmə və iş münasibətlərini inkişaf etdirmək, iqtisadi birlikləri gücləndirmək.

Sərmayələrin yatırıldığı və quruluşlarında birdən çox ölkələrin iştirak etdiyi maliyyə fəaliyyətlərinə beynəlxalq maliyyə təşkilatları deyilir. İndiki dövrdə fəaliyyət göstərən maliyyə təşkilatların hər biri ikinci dünya müharibəsindən sonra yaradılmışdır. Yaranma tarixlərinə diqqət yetirsək “Bretton Vuds əkizləri” adlandırılan Beynəlxalq Yenidənqurma, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və İnkişaf Bankı daha öncə qurulmuşdur. Hal-hazırda mövcud olan beynəlxalq maliyyə quruluşları çalışma istiqamətlərinə görə bir birindən fərqlənirlər. Fəaliyyət sahələrinə görə bu təşkilatlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- ❖ Avropa Kömür-Polad Birliyi;
- ❖ Avropa Pul Fondu;
- ❖ Avropa İnvestisiya Bankı;
- ❖ Avropa Valyuta Əməkdaşlıq Fondu;

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları qısa və ya orta müddətli valyuta kreditləri, yaxud uzunmüddətli investisiya kreditləri açır. Qısa və orta valyuta kreditləri ölkə ərazisində müvəqqəti maliyyə çətinliklərini götürmək üçün verilir. Dünyada mədəni inkişafın nəticəsi universal ideyalar beynəlxalq təşkilatların konsepsiyasında üzviləşərək praktikanın əsasını yaradırlar. Cəmiyyətin ümumi maraqlarını kəsb edən beynəlxalq təşkilatların bu istiqamətdə təşəkkülü onun iki tərəfə istiqamətləndirilməsinin qarşısını alır. Beləliklə, biz tərəflərə nəzər salaq:[8]

- Beynəlxalq təşkilatlarının nəticəsi olaraq ümumdünya dövlətinin yaradılması;

- Beynəlxalq təşkilatları nominal mövqedə saxlayaraq, onların vasitəsilə hegemonluğun ələ keçirilməsi.

Lakin beynəlxalq təşkilatlar elə bir qanunauyğunluq istiqamətində gedir ki, dünya xalqları və dövlətləri artan inkişaf səviyyəsində olmasına baxmayaraq, nə qlobal dövlət yaratmaq, nə də beynəlxalq təşkilatları bir dövlətin maraqlarına sığdırmaq mümkündür. Müasir dünyada əsas inkişaf perspektivlərindən biri beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq münasibətlər beynəlxalq hüquq arasında asılılığı, bağlılığı kifayət qədər səmərəli variantların tapılmasını həyata keçirir. Qlobal idarəetmənin effektivliyi bu bağlılığın səviyyəsindən asılıdır. Qlobal idarəetmə beynəlxalq münasibətlərin mexanizmi olaraq, beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, həmin normaları daima təkmilləşdirərək beynəlxalq həyatın əsas prinsipi kimi qəbul edir. Yəni beynəlxalq təşkilatlar qlobal idarəetmədə getdikcə təkmilləşən mexanizmlər ilə dövlətlər arasındakı münasibətləri hüquq normaları çərçivəsində tənzimləyir. Bir çox beynəlxalq təşkilatlar hüquq və öhdəliklərə malikdirlər, beynəlxalq hüququn məsuliyyətini daşıyırlar. Dövlətlər beynəlxalq təşkilatlarda birləşir və mənafeələrini beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə effektiv qorumaq və ifadə etmək imkanına malik olurlar. Bu mövqelərin əsas konsepsiyalarından biri etik humanizmdir. Etik humanizm – qlobal cəmiyyətin həyat fəlsəfəsidir. Beynəlxalq təşkilatlar isə qlobal cəmiyyətin fəaliyyətini reallaşdıran optimal sahə, daha aydın desək, onun mövcudluq formasıdır. Ölkə daxilində vətəndaş və dövlət arasında münasibət nə qədər vacibdirsə, beynəlxalq aləmdə beynəlxalq təşkilatlar və qlobal cəmiyyət arasında münasibətlərin inkişafı bir o qədər zəruridir. Bu proses həm dövlətlər daxilində, həm də beynəlxalq həyatda münasibətləri dərinləşdirir.

Müdafiə nazirinin inzibati bölmə üzrə münasibət sisteminin yoxlanılması həyata keçirilmişdir

Beynəlxalq təşkilatların daxil olduğu qlobal sistem beş kateqoriya ilə qruplaşdırılır:[11]

- BMT-nin 192 üzvünün də daxil olduğu təqribən 200 hökumət təşkilatı;

- 77.200 Transmilli Korporasiya (TMK) və onların 800.000 törəmə şirkəti;
- Bir ölkəyə məxsus, lakin mühüm transmilli fəaliyyət göstərən 10.000 qeyri-hökumət təşkilatı (QHT);
- BMT, NATO, Avropa İttifaqı (Aİ) kimi 246 dövlətlərarası təşkilat (DAT);
- 7.300 beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı (QHT).

Göründüyü kimi, beynəlxalq təşkilatlar funksiyasından asılı olaraq dövlət sistemi ilə beynəlxalq sistemin uzlaşmasında və qlobal idarəetmə fəaliyyətinin qurulmasında həlledici rolü bölüşürlər. Təşkilatlar müasir dövrdə dünyanın ayrı-ayrı problemləri üzrə funksiyasını təyin edir və bu istiqamətdə beynəlxalq iştirakçıya və hərəkətverici qüvvəyə çevrilirlər. Hazırda cəmiyyətdə qeyri hökumət təşkilatlarının 104-ü ətraf mühit, 63-ü insan hüquqları, 80-i qadın, 96-sı isə inkişaf problemləri üzrə fəaliyyət göstərilir. Müasir beynəlxalq həyatın və münasibətlər sisteminin inkişafında mühüm rol oynayan, ən yeni dövrün qlobal siyasətini formalaşdıraraq irəli aparan dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların ümumi panoramına nəzər saldıqda, qlobal təsisatlanmanın hansı vəzifələrlə hansı istiqamətə doğru hərəkət etdiyini təxmin etmək mümkündür.

Dünyanın özək dövlətlərarası beynəlxalq qurumu olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) 1945-ci ildə ABŞ-ın San Fransisko şəhərində 50 dövlətin nümayəndəsinin iştirakı ilə keçirilən Konfransda öz Nizamnaməsini irəli sürmüş, həmin ilin 24 oktyabrından Çin, Fransa, Sovet İttifaqı, Böyük Britaniya, ABŞ və digər dövlətlərin rəsmilərinin imzaladığı BMT Nizamnaməsinin təsdiqi ilə fəaliyyətə başlamışdır.

Qlobal idarəetmə siyasətinin tərkib hissəsi olan nizamlama beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində əsas funksiyalardan sayılır. Çünki beynəlxalq sistem qanunauyğun şəkildə sabitləşməyə meyilli bir fenomen olmaqla yanaşı, həm də daim hərəkətdə olan dinamik prosesdir. Qlobal dəyişikliklərin mahiyyətini və dəyişiklik xarakterini bilmədən idarə etmək və tənzimləmək mümkün deyil. Qlobal tənzimləmənin strukturu beynəlxalq təşkilatların həm genezisindədir, həm də onların fəaliyyətinin optimallaşdırılmasında özünü göstərir. Yəni onları meydana çıxaran səbəb və izlənən məqsəd bağlılığı fəaliyyətlərinin tipologiyasını

da müəyyən edir. Bu gün beynəlxalq siyasəti hərəkətə gətirən əsas stimullar dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlardan qaynaqlanır və başlıca idarəetmə mexanizmləri onların vasitəsilə hazırlanır.

Maliyyə institutu xarici mühitdə baş verəcək dəyişikliklərin hansı imkanlar yaratdığını və maliyyə institutunun bundan yararlanmaq üçün nə etməli olduğu barədə qərar verməlidir. Habelə maliyyə institutu xarici mühitdə gözlənilən dəyişikliklərin yarada biləcəyi təhlükələri, bu təhlükələrin maliyyə institutu üçün mənfi təsirlərini qiymətləndirməli, belə təsirlərin azaldılması və ya aradan qaldırılması qeydinə qalmalıdır. Məhz belə qiymətləndirmə əsasında maliyyə institutu qarşıya qoyulan məqsədə çatma strategiyasını müəyyən edir. Maliyyə institutunun fəaliyyətinin xarici və daxili mühitinin kompleks analizi və qiymətləndirilməsi zamanı SWOT-təhlil aləti tətbiq olunur.

Təşkilatın əməliyyatları müddətində siyasi, iqtisadi, sosial mədəni və texnoloji amillərin başa düşülməsi və analiz edilməsi üçün bu vacibdir. Bu bazar artımının artması və azalması həmçinin potensial biznes istiqamətinin və vəziyyətinin təhlili üçün istifadə oluna bilər.

SİYASİ amillər - Bura dövlətin qoyduğu qaydalar, məşğulluq qanunları, ətraf mühitin tənzimlənməsi və vergi siyasəti daxildir. Həmçinin ticarət məhdudiyyətləri, siyasi sabillik və başqa amillər daxildir.

İQTİSADİ amillər - Bu amillər kapitalın dəyərinə və təşkilatın satınalma qabiliyyətinə təsir edir.

İqtisadi amillərə həmçinin iqtisadi artım, faiz dərəcəsi, inflyasiya, valyuta mübadilə məzənnələri daxildir.

SOSIAL amillər - Bu amillərə istehlakçı ehtiyacları, təşkilat üçün mal və xidmətlərinin potensial bazar həcmi daxildir. Sosial amillərə həmçinin əhali artımı, demoqrafik yaş, sağlamlığı, səhiyyə xidmətinin səviyyəsi və s. daxildir.

TEXNOLOJİ amillər - Bunlara innovasiyaların tətbiqində giriş maneələri, alqı satqı qərarları, avtomatlaşdırma, sərmayə amilləri və texnoloji dəyişikliklərin dəyişmə dərəcələri daxildir.

PEST faktorları SWOT analizində olduğu kimi imkanlar və ya qorxular kimi təsnifatlaşdırıla bilər.

PEST analizinin SWOT analizni tamamalamışdan qabaq çox faydası dəyə bilər.

NƏTİCƏ

İstehsal münasibətlərinin yüksək səviyyəsi, bazar münasibətlərinin yaranmasına xüsusi diqqət ayırır, müasir pul-kredit siyasətinin, bank sektorunun idarə olunması üzrə taktika və strategiyanın reallaşmasını zəruri edir. Müasir vaxtda aparılan araşdırma onu göstərir ki, pul-kredit iqtisadi problemlərin həlli eyni zamanda kredit qoyuluşlarının səviyyəsindən, kapitalın təmərküzləsməsindən, depozitlər və kreditlər üzrə faiz dərəcəsindən, resursların cəlb olunması qabiliyyətindən və digər parametrlərdən asılıdır.

İqtisadi münasibətlər bankların davranışın işlənilib reallaşmasında proqnozlaşdırma, riyazi statistik metodlardan, eyni zamanda, ekspert rəylərinə əsaslanan model formalarında istifadə olunmalıdır. Stabil formada olan iqtisadi şəraitdə Mərkəzi Banklar inkisafının strategiyasını uyğun olaraq 5-10 il öncədən müəyyənləşdirir və hər il, yaxud rüb strategiyada dəyişiklik edərək, həyata

keçirirlər. Məsələn, Fransa maliyyə müəssisələri, yığımlar və kreditlər üzrə monitoring araşdırmalarını hər ay aparırdı.

Aparılmış tədqiqatlar əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Azərbaycanda inkişaf strategiyasının müasir inkişaf strategiyasının yönündə aparılmış aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, ölkədə maliyyə institutlarında təkmilləşməsinin strategiyasının müasir aspektlərinin təcrübəsinin tarixi çox gəncdir. Köhnə dövrlərdən tutmuş günümüzdə qədər müxtəlif fərqlər, strategiyanın formalaşması qruplar ,təşkilatlar tərəfindən iqtisad elmində strategiyanın formalaşması onun təkmilləşməsi ilə bağlı müxtəlif tövhiələr verilmişdir. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, strateji planlaşdırmanın sənayeləşmə dövrü, tarixi qədim, eyni zamanda müasir dövr və dörd dövrə bölünmüşdür. Özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri mövcud olmuşdur.

-Azərbaycanda Maliyyə institutlarında inkişaf strategiyasının müasir aspektləri üzrə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müasir strateji idarəetmənin planlaşdırma, təşkilətmə, koordinasiya, motivasiya və nəzarət kimi əsas (universal) funksiyaları mövcuddur. Bu funksiyaların hər biri spesifik xarakteristikaya malikdir. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, planlaşdırma funksiyası - idarəetmənin ilkin funksiyası olub, təşkilatın qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq yollarını və mərhələlərini özündə birləşdirən, planların tərtib edilməsi ilə əlaqədar olan bir prosesdir, təşkilətmə funksiyası - qəbul olunmuş iş planının həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə hazırlıq işlərinin yerinə yetirilməsindən ibarətdir, koordinasiya funksiyası - ayrı-ayrı işlərin və onların ayrı-ayrı mərhələlərinin əlaqələndirilməsi ilə də bağlı olub, bütöv bir tamın ayrı-ayrı komponentlərinin əlaqəli fəaliyyəti, qarşılıqlı təsiri və onun bir sistem kimi dinamik, tarazılı inkişafını təmin edir, motivləşdirmə funksiyası - işçiləri qarşıya qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsi yönəltmək və icranı təmin etməkdən ibarətdir, nəzarət funksiyası - intizamın yaranmasını, fəaliyyətin tənzimlənməsini, qayda-qanunlara, təlimatlara əməl olunmasını təmin edən idarəçilik funksiyasıdır.

-Global iqtisadi böhran zamanı maliyyə institutlarında antiböhranlı idarəetmə üzrə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində böhran və onun təsnifatı müəyyən edilmişdir, böhranın simptomu (əlamətləri), böhran amilləri, böhranın baş vermə səbəbləri araşdırılmış, böhran vəziyyətlərində antiböhranlı idarəetmənin həyata keçirilməsi texnologiyası, antiböhranlı idarəetmənin funksiyaları, antiböhranlı idarəetmənin səmərəliliyini təyin edən əsas amillər, antiböhranlı idarəetmədə riskin idarəedilməsi zamanı əsas təsir vasitələri müəyyən edilmiş, müəssisənin sağlamlaşdırılması məsələləri öyrənilmişdir.

-Müasir strateji idarəetmə modelləri üzrə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müasir strateji idarə etmənin "Bazarın-bazarda payın artması tempi" tipli model (BCG modeli), "Bazarın (sahənin) cəlbediciliyi-şirkətin rəqabət qabiliyyəti" tipli model (GE/Mckinsey, Shell/DPM modeli), "Bazarın (məhsulunu həyat tsiklinin) təkamül mərhələsi-şirkətin rəqib vəziyyəti" tipli model (Xofer-Şendel, ADL modeli) kimi əsas modelləri mövcuddur və hər bir modelin spesifik xüsusiyyətləri vardır.

- Strateji idarəetmə prosesi və onun həyata keçirilməsi texnologiyası üzrə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, strateji idarəetmə prosesi maliyyə institutları son məqsədə çatmaq üçün onun fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xidmət edən bir prosesdir və onun spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Strateji idarəetmə texnologiyasının məhsuldar formada aparılması müəyyən idarəetmə maliyyə və əmək resurslarının olmasını tələb edir.

Bank müştərilərinin reytinginin yaranması üçün meyarlar sistemində daxil olanlar - maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, bununla yanaşı istehsal fəaliyyətinin miqyası, rəhbərin ictimai vəziyyətinin qiymətləndirilməsi aid edilir. Bu vaxt xüsusi olaraq müştərilərin qazandığı informasiya şəffaflığına diqqət yetirilməlidir. Təcrübə onu göstərir ki, müştərilər rastlaşdığı ciddi maliyyə çətinlikləri olan kimi müştərilər özləri haqqında informasiyanı bağlayırlar. Bazar əməliyyatlarının bu siyasətin vacib alətinə çevrilməsi strategiyasının reallaşdırılmasında işlər davam etdirilmişdir.

Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq, ehtiyat normaları olan hesablar birləşdirilmiş və bankların likvidliyini yaxşılaşdırmaqla onların əməliyyatlarının həcminə müsbət təsir etmişdir. Bundan başqa kommersiya banklarının resursları çərçivəsində imkanlarını artırırırlar. Son zamanlar Azərbaycanda bank sisteminin inkişaf etdirilməsi yönündə sistemli tədbirlərin görülməsi, eyni zamanda gələcəkdə işlərin sürətləndirilməsi planları, başqa tərəfdən ölkəyə neft gəlirlərinin daxil olması, depozit əməliyyatlarının artacağını şərtləndirir. Neft gəlirlərinin daxil olması, eyni zamanda maliyyə resurslarının artacağından informasiya verir.

Qeyd olunan tədbirlərin reallaşması üçün ayrı-ayrı fəaliyyət sektorları üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi insan resurslarının inkişaf etdirilməsi proqramda əksini tapmalıdır. Maliyyə sektoru kommersiyasında rolunu saxlamaqla, dünya iqtisadiyyatının gələcək qloballaşmasında katalizator rolunu aparmaqda davam edir. İnternetin yardımı ilə kredit risklərinin idarə edilməsində məsrəflərin xeyli formada azalması və səmərəliliyin çoxalması, inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə bazarlarına çıxışına əlverişli imkan yarada bilər.

Yaxın gələcəkdə bankların investisiya aktivliyini çoxaltmaq məqsədilə, bankların funksiyası getdikcə artırılmalıdır. Bankların fəaliyyətinin, habelə bank inkişafı istiqamətləri ümumiləşdirilmiş formada aşağıdakı kimi təklif edilir:

Bank sektorunun institusional inkişafı yönələri:

- fiziki şəxsləri, sahibkarlıq subyektlərini kreditləşdirəcək müəssisələrinin inkişafı üçün şəraitin yaradılması;
- regional müəssisələrinin yaradılmasının regionlarda bank filialları şəbəkəsinin bank xidmətlərinin genişləndirilməsi;
- kredit təşkilatları şəbəkəsinin genişləndirilməsi.

Banklarının restrukturizasiyası və eyni zamanda özəlləşdirilməsi istiqamətində:

- Beynəlxalq Bankın dövlətin payının azaldılması özəlləşdirilməsi, həmçinin gələcək səhmdarların münasibətlərinin tam formada tənzimlənməsi və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi.

Özəl bankların inkişaf istiqamətində:

- tələb olunan minimum kapitalının tədricən çoxaldılması;
- xarici bank kapitalının liberallasdırılması ilə real sektora yönəldilməsi üçün şərtlərin qoyulması.
- *Bank infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi*
- Bank fəaliyyətinə aid qanunvericilik aktlarının başqa normativ hüquqi aktlarla uyğunlaşdırılması;
- nəzarət və daxili auditin inkişafı;
- ödənis sisteminin inkişafı;
- beynəlxalq maliyyə hesabatları tətbiq edilməsi;
- insan resurslarının idarə olunması sistemlərinin inkişafı;
- hesablaşmaların stimullandırılması;
- korporativ idarəetmənin inkişafı və risklərin tənzimlənməsi;
- girovların reyestrinin yaradılması.

Başqa tərəfdən keçən il bank bölməsinin reallaşdırdığı xidmətlər artmaqda, keyfiyyət və həcmi yüksəlməkdədir. Həyata keçirilən hüquqi tənzimləmələrin təkmilləşdirilməsi, verilən xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması və bu sektorda fərqli ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi olduqca zəruri bir məsələdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi - "Azərbaycan Respublikasının Statistik Hesabatları" Bakı-2007
2. Bağirov M.M. Bank və Banklar Əməliyyatları "(Bakı Liseyi üçün təlimat), Bakı-2003
3. Bəşirov R.A. Bankçılıq. Bakı-2007
4. Askerova R. Pul, kredit və banklar. Bakı-2007
5. Məmmədov S.M. Bank işi. Bakı-1997
6. Məmmədov N. Bank və maliyyə şərtləri lüğəti. Bakı-1996
7. Məmmədov Z., Abbasov A., Rzayev R., Hamishayeva Ş. Bankçılıq və elektron bankçılıq, Bakı-2003
8. Məmmədov Z. Pul, kredit və banklar (dərslük), Bakı-2006

9. Məmmədov Z. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Bakı-2001
- Pul siyasətinin nəzərdən keçirilməsi 2010-2015. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı 2015
11. Sadıqov M.M., Balayeva E., Hamishayeva Ş.U. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Bakı-2003
12. Tağıyev və başqaları. Maliyyə, pul dövriyyəsi və kredit ", Bakı-1999
13. Z.Məmmədov. "Bank fəaliyyətinin əsasları", Bakı 2013
- Z.Məmmədov. "Beynəlxalq valyuta və kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul sistemi" .Bakı 2012
- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 1999-2010-cu illər üçün aylıq və rüblük bülletenləri.
16. Bağırov M, banklar və bank əməliyyatları. Bakı 2003.
17. Cavadov AM, kommersiya banklarının məhsul və xidmətlərinin qiymətləndirilməsi. Bakı 2002.
18. Əliyev M.F., Bank islahatları və vahid reyting sistemi. Ekspert dergisi, 2001, 3-4.
19. Əliyev M.F., Bankın məhsullarının inkişaf strategiyası.
20. Əliyev M.F., bank məhsullarının inkişaf strategiyası. Akkreditasiya və audit jurnal, 2003, a8.
21. Əliyev M.F., bank sisteminin inkişafında elektron ticarətin rolu. Maliyyə və Mühasibat Jurnalı, 2003, s.
22. Əliyev M. M., Bankın inkişafında daxili nəzarət sisteminin rolu. və iqtisadiyyat audit dergisi, 2002, a7.
23. Əliyev Əliyev, Tək Qiymətləndirmə Sistemi ilə Qiymətləndirmə Bankı Reformu
- tərkib hissəsi kimi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının aspirantlarının elmləri konfrans materialları, iyun 2001, Bakı 2001.

24. Məmmədov Z.F. Beynəlxalq valyuta və kredit münasibətləri və xarici ölkələr pul-kredit sistemi. Bakı, 2003.
25. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı "Statistika Bülleteni 2013 / 14
26. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi "Azərbaycan rəqəmlərlə" Bakı-2012
- 27 S.Abdullayev, dos. R. Vassarova "İlin bankı" dərsliyi (2007)
28. Sadiqov E.M. Bank əməliyyatları. Bakı, 2010.
51. Lovett, William Anthony - "Bankçılıq və maliyyə institutları qanunu qısaca ", Sent Paul, Minn-1997
52. Richard S. Thorn - Pul və banka giriş, Harper Collins & Row, Beynəlxalq -1976
53. Chandler V.Lester, Goldfeld N. Stephen - "Pul və iqtisadiyyatın iqtisadiyyatı Bankçılıq ", Harper, Beynəlxalq -1977
54. www.cbar.az
55. www.banks.az
56. www.maliyye.gov.az
57. www.economy.gov.az
58. www.azstat.org

Rezume

Формирование и совершенствование национальной экономики, реального сектора в стране во многом зависит от потенциала кредитных отношений, а также реализации сильной и надежной системы. Таким образом, в рыночных отношениях в стране продолжается процесс совершенствования банковской системы. Однако в трансформированной экономике замедление реального сектора приводит к тому, что это приводит к сокращению объема кредитных ресурсов, направляемых в национальную экономику, к снижению долгосрочного кредитования реального сектора, к переходу от капитала к производству в сферу обращения. В результате кредит не может реализовать свой потенциал как один из факторов,

создающих рыночную экономику, а также стабилизацию и экономический рост.

Банковский сектор играет ключевую роль в обеспечении макроэкономической стабильности, улучшении экономики и отдельных секторов, а также рыночной инфраструктуры. Улучшение банковской системы позволяет активировать механизм сбора с использованием традиционных финансовых инструментов. Переход к рыночным отношениям создает реальную основу для банковской системы для активизации инвестиционного процесса страны и ее трансформации в реальный сектор экономики.

Необходимо создать и улучшить банковские отношения, которые являются основой нормального функционирования реального сектора экономики. Формирование и развитие банковской системы, которая соответствует современному уровню экономического развития, определяет влияние кредитного механизма на оживление реального сектора экономики и наличие ряда проблем, связанных с нормальным функционированием финансового, банковского и кредитного секторов реального сектора. ие процедуры в соответствии с формированием кредитной политики банков.

SUMMARY

The role of state regulation in ensuring stability of the banking sector

Formation and improvement of the national economy, real sector in the country depends largely on the potential of credit relations, as well as the realization of a strong and reliable system. Thus, in the market relations in the country, the process of improvement of the banking system is going on. However, in the transformed economy, the slowdown in the real sector results in the fact that it leads to a decline in the volume of credit resources directed to the national economy and to a decline in the long-term crediting of the real sector, to the transition from capital to production to the circulation sphere. As a result, the credit

is unable to realize its potential as one of the factors creating market economies, as well as its stabilizing and economic growth.

The banking sector plays a key role in ensuring macroeconomic stability, improving the economy and individual sectors, as well as market infrastructure. The improvement of the banking system allows to activate the collection mechanism using traditional financial instruments. Transition to market relations creates a real basis for the banking system to activate the country's investment process and its transformation into the real sector of the economy.

It is necessary to create and improve banking relationships, which are the basis for the normal functioning of the real sector of the economy. Formation and development of the banking system that meets the modern level of economic development determines the impact of the credit mechanism on the revival of the real sector of the economy and the existence of a number of problems related to the normal functioning of the real sector's financial, banking and credit sectors. Studying and studying the problems will allow the country to develop theoretical and methodological provisions and practical procedures in a manner consistent with the formation of banks' credit policy.

REFERAT

Mövzunun aktualığı. Ölkədə sağlam milli iqtisadiyyatın, real sektorunun formalasdırılması və təkmilləşməsi xeyli dərəcədə kredit münasibətlərinin potensialının, eyni zamanda güclü və etibarlı sistemin realasdırılmasından asılıdır. Belə ki, bununla bağlı olaraq ölkədə baş verən bazar münasibətlərində bank sisteminin təkmilləşmə prosesi gedir. Bununla bərabər, transformasiya olunan iqtisadiyyatda, real sektorun həmin prosesi yavaşladan amillər fəaliyyət göstərir ki, öz növbəsində bu da milli iqtisadiyyata istiqamətlənən kredit resursları həcmiminin azalmasına və real sektorun uzunmüddətli kreditləşdirilməsinin çəkisinin aşağı

düsməsinə, kapitalın istehsal sferasından keçid edərək tədavül sferasına axınına gətirib çıxarır. Nəticə olaraq, həm bazar iqtisadiyyatının yaradılması vasitələrindən, həm də onun stabilləşdirilməsini və iqtisadi artımı həyata keçirən amillərdən biri olaraq kredit özünün potensial imkanlarını həyata keçirə bilmir.

Bank sektorunun təşkili makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, iqtisadiyyatın və ayrı-ayrı sektorlarının, həmçinin bazar infrastrukturunun təkmilləşməsində əsas rol oynayır. Bank sisteminin təkmilləşməsi ənənəvi olan maliyyə vasitələrindən istifadə etməklə yığımın mexanizmini aktivləşdirməyə imkan yaradır. Bazar münasibətlərinə keçid bank sistemi tərəfindən ölkədə investisiya prosesini aktivləşdirməyə, iqtisadiyyatın real sektorlarına olan transformasiyasına real formada zəmin yaratmaqdadır.

İqtisadiyyatın real sektorunun normal şəkildə fəaliyyət göstərməsi üçün əsasını təşkil edən zəruri üsürlərin, bank münasibətlərinin yaradılması və təkmilləşməsi zəruridir. İqtisadi inkişafın modern səviyyəsinə uyğun olan bank sisteminin formalasdırılması və inkişafı kredit mexanizminin iqtisadiyyatın real sektorunun dirçəldilməsinə olan təsirinin müəyyən olunması, real sektorun maliyyə, bank-kredit arasında normal şəkildə qarşılıqlı fəaliyyətin təmin olunması ilə əlaqəli bir sıra problemlərin mövcudluğu dissertasiya mövzusunun seçilməsinə əsas vermişdir. Problemlərin tədqiq olunub öyrənilməsi ölkədə bankların kreditlə bağlı siyasətinin formalaşmasına uyğun formada nəzəri- metodoloji müddəaların, praktiki prosedurların işlənib həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Ölkədə bank sisteminin fəaliyyət səmərəliliyini daha da yüksəltmək hesabına ölkədə baş verən iqtisadi artımın təmin olunması üzrə praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsi, araşdırılan problemin çeşidli planlar xarakteri bu sektorda nəzəri tədqiqatların reallaşdırılması zərurililiyini şərtləndirir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. İşin əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının real sektorunun bankların maliyyələşdirilməsinin modern vəziyyətini tədqiq etmək və iqtisadi artımı həyata keçirən bank münasibətlərinin inkişafı üzrə elmi cəhətdən

əsaslandırılmış və dissertasiya işinə təklif və tövsiyələr işləyib reallaşdırmaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq sadalanan vəzifələrin həll olunması zəruri hesab edilmişdir:

- ✓ iqtisadi təkmilləşmənin hazırki mərhələsində bank-kredit münasibətlərini fəallaşdırılması zəruriliyini əsaslandırmaq;
- ✓ davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasına uyğun pul-kredit siyasətinin konseptual əsaslarını arasdırmaq;
- ✓ bankların maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında iqtisadi təkmilləşməsinin investisiya potensialının yüksəldilməsinin əsas amili olduğunu əsaslandırmaq;
- ✓ bu sektorun formalaşması sosial-iqtisadi mahiyyəti, eyni zamanda məzmununun nəzəri-metodoloji aspektlərindən öyrənilib üzə çıxarılması;
- ✓ real sektorun yaranmasına monetary və fiskal yanaşmaları tədqiq etmək;
- ✓ sektorun maliyyələşdirilməsində xarici və daxili maliyyə mənbələrindən istifadəni araşdırmaq;
- ✓ banklar tərəfindən real sektorun kreditləşdirilməsinin müasir səviyyəsini təhlil etmək;
- ✓ Ölkədə iqtisadiyyatın banklar tərəfindən real sektorunun maliyyələşdirilməsinin inkişafı üzrə praktiki tövsiyələr hazırlamaq mühümdür.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Dissertasiya tədqiqatın predmeti olaraq ölkədə real sektorun maliyyələşdirilməsində bank sektorunun yaranması, təkmilləşməsi; digər tərəfdən obyektı isə bank sektoru, iqtisadiyyatın real sahəsində təzahür formaları çıxış edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazasını Statistika Komitəsinin məlumatları, Maliyyə Nazirliyinin, Nazirlər Kabinetinin, Mərkəzi Bankın hesabatları, dövrü mətbuatın məlumatları, elmi təşkilatların

materialları təşkil edir. Dissertasiya işində təhlil, abstraksiya və sintez deduksiya, sistemli yanaşma, qrafik, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi sadaladıqlarımızdan ibarətdir:

- bank sisteminin şəraitə uyğun qaydada həyata keçirilməsi tədqiq olunub öyrənilmiş və real sektorun yaranmasında rolu əsaslandırılmışdır;
- bazar münasibətləri real sektorun yaranması və maliyyələşməsi nəzəri-metodoloji aspektlərdən öyrənilib üzə çıxarılmışdır;
- iqtisadi təkmilləşmənin hazırkı mərhələsinə uyğun formada pul-kredit siyasətinin konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır;
- real sahənin maliyyələşdirilməsində xarici və daxili maliyyə mənbələrindən istifadənin nisbəti müəyyən edilmişdir.

İstehsal münasibətləri dinamizminin yüksək səviyyəsi, əmtəə-pul-bazar münasibətlərinin formalasmasına xüsusi diqqət, müasir pul-kredit siyasətinin və bank isinin idarə olunması üzrə dəqiq taktika və strategiyanın işlənib hazırlanmasını zəruri edir. Müasir təhlil göstərir ki, pul-kredit siyasətində təşkilati iqtisadi problemlərin həlli kredit qoyuluşlarının səviyyəsindən, bank kapitalının təmərküzlənməsindən, kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsindən, resursların cəlb edilməsi qabiliyyətindən və bir çox digər parametrlərdən birbasa asılıdır.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində bankların davranış ssenarisinin işlənib hazırlanmasında proqnozlaşdırma, riyazi statistik metodlardan, həmçinin, ekspert rəylərinə əsaslanan modellərdən istifadə olunmalıdır. Stabil iqtisadi şəraitdə Mərkəzi Banklar öz inkişafının strategiyasını bir qayda olaraq 5-10 il əvvəlcədən müəyyənləşdirir və konyukturdan asılı olaraq hər il, yaxud hər rüb strategiyada dəyişiklik edərək, onu həyata keçirirlər. Məsələn, Fransa Bankı maliyyə müəssisələri, kreditlər və yığımlar üzrə monitoring tədqiqatlarını hər ay aparırdı. Lakin 1993-cü ildən başlayaraq isə monitoring tədqiqatlarını hər rüb yerinə yetirir. Sorguların məqsədi bir tərəfdən kredit müəssisələrinin kreditləmə və yığım

sferasının, digər tərəfdən isə onların kontragentlərinin maliyyə davranışlarının təhlil edilməsidir.

Kredit təşkilatları, nəinki onların öz xüsusi iqtisadi davranışları nöqtəyi nəzərdən, həmçinin, müəssisələrin və fiziki şəxslərin iqtisadi davranışlarına onlar tərəfindən verilən qiymətləndirmə baxımından da sorguya cəlb edilirlər. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ötən illər ərzində bir tərəfdən bankların iriləsməsi və birləsməsi prosesi getmiş, digər tərəfdən isə bir sıra zəif kapitallasan banklar bağlanmışdır.

Son illər ərzində dövlət banklarının restrukturizasiyası davam etdirilmişdir. Beynəlxalq Bankın özəlləsməyə tam hazırlanması və Birləşmiş Universal Səhmdar Bankın (Kapital Bankın) da özəlləsdirməsi həyata keçirilmişdir. Özəl bankların konsolidasiya olunması, kapitallasması və onların sağlamlasdırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Bank sferasında sağlam rəqabət proseslərini gücləndirmək məqsədilə xarici kapitalın yerli bank sistemində iştirak rejimi liberallasdırılmışdır.

Ötən illərdə pul-kredit siyasəti alətlərinin normative metodoloji bazasının genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi işləri davam etdirilmişdir. Depozit əməliyyatları, veksellərin yenidən uçuğu əməliyyatları kimi perspektivdə tətbiq oluna biləcək potensial yeni tənzimləmə alətlərinin normative bazası yaradılmışdır. Korporativ idarəetmə standartları ən mütərəqqi beynəlxalq təcrübəyə – əqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatının “Korporativ idarəetmə prinsipləri”nə və bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin “Kredit təşkilatlarında korporativ idarəetmənin səmərəlilişdirilməsinə dair tövsiyələr”ə əsasən hazırlanmış və tətbiq edilmişdir.

Korporativ idarəetmə, təşkilatların idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması beynəlxalq aləmdə aktual hesab edilən problemlərdən biri sayılır. Xarakterinə görə riskli fəaliyyət növü olan bank biznesində səmərəli idarəetmə son dərəcə prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan korporativ idarəetmə standartları Mərkəzi Bankın prudensial tələbləri sırasına daxil edilmiş və risk yönümlü bank nəzarəti çərçivəsində onların tətbiqinə dair nəzarət artıq həyata keçirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi subyektlərin reytinginin

formalması real sektorda resursların yerləşdirilməsi zamanı, bank resurslarının qiymətləndirilməsi üçün zəruridir. Reyting, həmçinin bütün müəssisələrin qruplaşdırılması aləti olub, makroiqtisadi təhlil və istehsalın inkisafının proqnozlaşdırılması üçün də zəruridir.

Bank müştərilərinin reytinginin formalması üçün meyarlar sisteminə – maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, istehsal fəaliyyətinin miqyası və rəhbərin ictimai vəziyyətinin qiymətləndirilməsi daxil edilir. Bu zaman xüsusi olaraq müştərilərin informasiya şəffaflığına daha çox diqqət yetirilməlidir. Təcrübə göstərir ki, müştərilər ciddi maliyyə çətinlikləri hiss edən kimi özləri haqqında informasiyanı bağlayırlar. Açıq bazar əməliyyatlarının pul-kredit siyasətinin başlıca alətinə çevrilməsi strategiyasının reallaşdırılması çərçivəsində işlər davam etdirilmişdir.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, məcburi ehtiyat normaları ilə müxbir hesablar birləşdirilmiş və bu tədbir bankların likvidliyini daha da yaxşılaşdırmaqla onların klirinq əməliyyatlarının həcminə müsbət təsir göstərmişdir. Bundan əlavə kommersiya banklarının öz resursları çərçivəsində manevr imkanlarını artırırırlar. Son dövrlər Azərbaycanda bir tərəfdən bank sisteminin inkisaf etdirilməsi istiqamətində sistemli tədbirlərin görülməsi, gələcəkdə bu işlərin daha da sürətləndirilməsi planları, digər tərəfdən ölkəyə böyük həcmdə neft gəlirlərinin daxil olması, kredit və depozit əməliyyatlarının artacağı ehtimalını sərtləndirir. Belə ki, neft gəlirlərinin daxil olması, maliyyə resurslarının artacağından xəbər verir. Bu o deməkdir ki, bankların əmanət və depozitlər hesabına resurs bazasının güclənməsi nəticə etibarilə kredit qoyuluşlarının da həcmnin artması üçün əlverişli şərait yaradır.

Bank fəaliyyətində mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara tam keçidi basa çatdırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Artıq 2000-ci ilin aprel ayından başlayaraq kommersiya bankları üçün yeni hesablar planı əsasında Mərkəzi Banka hesabatlarını təqdim edirlər. Monetar idarəetmənin institusional bazasının gücləndirilməsi tədbirlərindən biri kimi mükəmməl informasiya bankının yaradılması məqsədilə avtomatlaşdırılmış bank statistika hesabat sisteminin tətbiq

olunmasıdır. Yaxın perspektivdə beynəlxalq maliyyə böhranından sonrakı dövr üçün bank fəaliyyəti inkişafının strateji proqramının işlənilib hazırlanmasına nail olunmalıdır. Sübhəsiz ki, qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və insan resurslarının inkişaf etdirilməsi strateji proqramda öz əksini tapmalıdır. Maliyyə sektoru elektron kommersiyasında lider rolunu saxlamaqla da, dünya iqtisadiyyatının gələcək qloballasması və liberallasmasında katalizator rolunu oynamaqda davam edir. İnternetin köməyi ilə kredit risklərinin idarə olunmasında məsrəflərin xeyli azalması və səmərəliliyin artırılması, inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxışına əlverişli zəmin yarada bilər.

Yaxın gələcəkdə təsərrüfat subyektlərinin və bankların investisiya aktivliyini artırmaq məqsədilə, bankların donor funksiyası getdikcə artırılmalıdır. Xülasə olaraq bankların fəaliyyətinin, habelə bank sektorunun inkişafı və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi təklif olunur:

Bank sisteminin institusional inkişafı istiqamətində:

- fiziki şəxsləri, orta və kiçik sahibkarlıq subyektlərini kreditləşdirəcək mikrokreditləşdirmə müəssisələrinin inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması;
- regional maliyyə müəssisələrinin yaradılmasının təsviqi vasitəsilə, regionlarda bank filialları şəbəkəsinin və bank xidmətlərinin genişləndirilməsi;
- bank olmayan kredit təşkilatları şəbəkəsinin genişləndirilməsi.

Dövlət banklarının restrukturizasiyası və özəlləşdirilməsi istiqamətində:

- Beynəlxalq Bankın kapitalında dövlətin payının azaldılması və özəlləşdirilməsi, eyni zamanda, bankın səhmdarlarının, həmçinin gələcək səhmdarların münasibətlərinin tənzimlənməsi və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi.

Özəl bankların inkişaf etdirilməsi istiqamətində:

- özəl bankların tələb olunan minimum məcmu kapitalının tədricən artırılması;
- xarici bank kapitalı iştirakının liberallasdırılması ilə paralel, onların resurslarının real sektora yönəldilməsi üçün müəyyən şərtlərin qoyulması. *Mərkəzi Bankın tənzimləyici potensialının artırılması istiqamətində:*

- bank nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və səffaflığın təmin olunmasının davam etdirilməsi,
- Mərkəzi Bankın prudensial normativlərinin iqtisadi inkisafa müvafiq olaraq beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması,
- respublika üçün inkisafi prioritet hesab edilən sahələrin inkisafi üçün ixtisaslaşdırılmış bankların yaradılmasına lazımi dəstəyin verilməsi.

Bank infrastrukturunun inkisaf etdirilməsi istiqamətində

- Bank fəaliyyətinə dair qanunvericilik aktlarının digər normativ hüquqi aktlarla uyğunlaşdırılması;
- bankdaxili nəzarət və daxili auditin təkmilləşdirilməsi;
- bankdaxili ödənis sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkisafi;
- beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarının tam tətbiq edilməsi;
- banklarda insan resurslarının idarə edilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi;
- nağdsız hesablaşmaların stimullandırılması;
- banklarda korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və risklərin tənzimlənməsi sistemlərinin yaradılması;
- girovların mərkəzləşdirilmiş sadələşdirilmiş reyestrinin yaradılması.

Fikrimizcə həm monetar, həm də fiskal ekspansiya hesabına yaranacaq makroiqtisadi səmərədən maksimum istifadə olunması və bu səmərənin daxili investisiyaların, qeyri-neft sektorunun və regionların inkisafına yönəldilməsi xüsusi aktualıq kəsb etməlidir.

Müstəqillikdən bugünə qədər keçən müddətdə Azərbaycanda artıq müstəqilliyin ilk illərində hüquqi və idarəetmə bosluqlarından meydana gələn mənfi hallar ortadan qaldırılmış və bank bölməsinin Mərkəzi Bankın müşahidə, nəzarət və koordinasiyasında sürətlə inkisaf etdiyi görülür. Digər tərəfdən hər keçən il bank bölməsinin verdiyi xidmətlər növ olaraq artmaqda, keyfiyyət və həcmi olaraq da yüksəlməkdədir. Ancaq həyata keçirilən hüquqi və idari tənzimləmələrin daha da təkmilləşdirilməsi, verilən xidmətlərin növ və keyfiyyətinin artırılması və bu sahədə fərqli ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunması olduqca zəruri bir məsələdir.

Texniki infrastruktura, ödənis sisteminə, mühasibat sisteminə, bankların müsahidə və nəzarətinə və hüquqi infrastruktur ilə əlaqədar fəaliyyətləri davam etdirmək lazımdır. Ayrıca olaraq bu istiqamətdə:

- Dövlət banklarının özəlləşdirilməsi, əmanətlərin sığortalanması, kənd siyasəti, maas siyasəti, və bunlar arasındakı qaydalarının müəyyənləşdirilməsi və xidmət siyasətinin PR mövzularında gözdən keçirilməsi, yaxşılaşdırılması və müsbət adımların atılması zəruridir.

Xüsusilə ölkəyə neft gəlirlərinin daxil olmasında mühüm bir artımın olması ilə yanaşı real sektorda qeyri neft sektoruna ayrılmış investisiya yatırımlarının artması bank bölməsinə sürətli inkişafına təkan vermişdir. Bununla yanaşı ölkədəki sabit iqtisadi və siyasi vəziyyətin olması, beynəlxalq maliyyə mənbələrinin ölkəyə cəlb edilməsi də bank sektorunun inamlı inkişafına şərait yaradan amillərdə nəzərdə tutulur.